

ALDOUS HUXLEY

Visszatérés a Szép új világhoz

(utoljára módosítva: 2003.12.07, 18:58)

(forrás: Jefferson Alexander's scan; Sliders Sci-Fi Olvasóterem, olvasoterem.uw.hu)

Előszó

A szellem a valótlanlás lényegévé válhat. A tömörség, legyen bármilyen elegáns vagy emlékezetes, a dolgok természeténél fogva soha nem juttatja érvényre egy bonyolult helyzet valamennyi tényét. Ilyen jellegű témákról röviden csak kihagyásokkal és leegyszerűsítéssel nyilatkozhatunk. A kihagyás és a leegyszerűsítés segíthet a megértésben, de sokszor a rossz megértésben, mivel esetleg csak a lerövidítő tetszetősen megfogalmazott gondolataiba, és nem a lehengetlő valóságba nyerünk betekintést, amelynek e gondolatok mindössze tartalmi kivonatai.

Ám az élet rövid, információ pedig temérdek van, és senkinek sincs mindenre ideje. Többnyire kénytelenek vagyunk a túlon túl rövid vagy semmilyen megvilágítás között választani. A rövidítés szükséges rossz. A tömörítőre hárul a felelősség, hogy a legtöbbet hozza ki abból, ami bár lényegét tekintve helytelen, a semminél még mindig több. Meg kell tanulnia tömöríteni anélkül, hogy a tényeket meghamisítaná. Meg kell tanulnia az adott helyzet lényegére összpontosítani, ugyanakkor nem hagyhatja figyelmen kívül a valóságot nézve kevésbé fontosnak tűnő szempontokat sem. Ily módon előfordulhat, hogy bár nem a teljes igazságot mondja el - miután szinte egyetlen fontos témát illetően a teljes igazság összeegyeztethetetlen a rövidséggel -, de a veszélyes rész igazságokkal ellentétben mégis jelentősen többet mond. A szabadság és ellenségeinek témája kimeríthetetlen. Mindaz, amit írtam kevés ahhoz, hogy teljes igazságot szolgáltasson, mindazonáltal legalább érintetem a téma számos vonatkozását. Bemutatáskor az említett aspektusok mindegyike valamiképp túlzottan leegyszerűsített benyomást kelthet. Az egymást követő leegyszerűsítések mégis olyan összképet alkotnak, amely - reményem szerint - utal az eredeti nagyságára és összetettségére.

Az összképben nem szerepelnek - nem mintha nem lennének fontosak, de így jobban szolgálja a célt, és mert korábban már szót ejtettem róluk - a szabadság gépies és katonai ellenségei, a világon uralkodók alattvalóik feletti hatalmát mérhetetlenül megnövelő fegyverek és fortélyos szerkezetek, s az egyre értelmetlenebb és öngyilkosabb háborúk romlásunkat okozó költséges előkészületei. Az itt következő fejezetek közben nem szabad megfeledkeznünk a háttérről: az 56-os magyar forradalomról és annak vérbe fojtásáról, a hidrogénbombáról, arról a kiadásról, amit minden nemzet "védelmi"-nek titulál, a fekete, a fehér, barna és sárga bőrű egyenruhás fiatal emberek végeláthatatlan hadoszlopairól, amint engedelmesen masíroznak a közös sír felé.

I.

Túlnépesedés

1931-ben, a *Szép új világ* írásakor biztosra vettem, hogy még ráérünk. A tökéletesen megszervezett társadalom, a tudományos kasztrendszer, a módszeres neveléssel kiirtott szabad akarat, a kémiai úton kiváltott boldogságadozásokkal elviselhetővé tett szolgátság, az éjszakai alvatanítással belénk sulykolt hithűség egyszer majd elkövetkeznek, de nem az én, és még csak nem is az unokáim idejében. A *Szép új világ*-ban említett időpontra már nem emlékszem, de hozzávetőleg a F.u. (Ford utáni) hatodik-hetedik századra tettem. Mi, akik a Kr.u. huszadik század második negyedében éltünk, minden kétséget kizáróan egy rémisztő világegyetembe pottyantunk, de a gazdasági válsággal terhes évek rémálma gyökeresen különbözött a *Szép új világ*-ban leírt jövő lidércnyomásától. Mi a minimális rend gyötrelmétől szenvedtünk, míg ők a F.u. hetedik század túlzott rendjétől. Egyik végtől a másikig hosszú időnek kell majd eltelnie, gondoltam, s ezalatt az emberi faj szerencsésebbik harmada mindkét világból a legjobbat hasznosíthatja: a liberalizmus rendszertelenségét a *Szép új világ* fegyelmezettségével ötvözheti, ahol a tökéletes hatékonyság mellett nem marad helye a szabadságnak vagy az egyéni kezdeményezésnek.

Huszonhét évvel később, a Kr.u. huszadik század mostani harmadik negyedében, jóval a F.u. első század vége előtt, sokkal kevesebb optimizmus lángol bennem, mint a *Szép új világ* írásakor. Az 1931-ben jövendöltek várakozásomnál jóval előbb válnak valóra. A túl kevés rend és a túl nagy rend lidércnyomása közötti áldott szünet nem kezdődött meg, és semmi nem mutat arra, hogy ilyesmi készülne. Igaz, Nyugaton az egyén még ma is viszonylag nagy szabadságban él, de ez a szabadság, sőt annak vágya is, még a demokratikus kormányzás hagyományával rendelkező országokban is gyöngülni látszik. A világ többi részén már eltűnt, vagy jelenleg is nyomon követhető az egyéni szabadság eltűnésének folyamata. A Ford utáni hetedik századra jósolt teljes szervezethez felbukkant a biztos és távoli jövőből, és most karnyújtásnyira vagyunk tőle.

George Orwell 1984-e egy sztálinizmussal terhes jelen és a nácizmus tombolását megért múlt jövőbe történt elnagyolt kivetítése volt. A *Szép új világ* még Hitler németországi hatalomra jutása előtt íródott, és mielőtt az orosz zsarnok elkezdte volna mézszárlását. 1931-ben a módszeres elnyomás még nem volt jelen, de 1948-ra már igen, és képzeletbeli világom jövendő diktatúrája jóval kevésbé volt brutális, mint Orwell zseniálisan ábrázolt parancsuralma. 1948 viszonyai között az 1984 rémítően meggyőzőnek tűnt. A zsarnokok azonban halandóak, s a körülmények is változnak. A legfrissebb orosz fejlemények, a tudomány és műszaki haladás új vívmányai Orwell regényét bizonyos fokig megfosztották nyomasztó valószínűségétől. Az atomháború természetesen badarsággá redukálja bárki

jövendölését. De ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a nagyhatalmak eltekintenek az emberiség kiirtásától, akkor elmondhatjuk, hogy az 1984-ben leírtakkal szemben jelenleg több lenne az esély egy Szép új világra.

Mindannak fényében, amit az utóbbi időben általánosságban az állatok viselkedéséről, nevezetesen pedig az emberek viselkedéséről megtudtunk, világossá tette, hogy hosszú távon az uralom gyakorlása a nemkívánatos viselkedés büntetésével kevesebb eredményt hoz, mint a kívánt viselkedés jutalmakkal történő megerősítésével. A megfélemlítésen alapuló kormányzás egészében véve sokkal kevésbé válik be, mint az a kormányzás, amely a környezet, valamint az egyének gondolatainak és érzéseinek erőszakmentes manipulációján alapul. Büntetéssel csak ideiglenesen törhetjük le a nemkívánatos viselkedést, de tartósan nem fojthatjuk el az egyén erre irányuló hajlamát. Mi több, a büntetés pszichofizikai kísérőjelenségei ugyanolyan nemkívánatosak lehetnek, mint maga a nemkívánatos viselkedés. A pszichoterápia jórészt épp a múltbeli büntetések legyöngítő vagy társadalomellenes következményeit igyekszik kiküszöbölni.

Az 1984-ben ábrázolt társadalmat kizárólag büntetéssel és a büntetéstől való félelemmel kormányozzák. Saját mesém elképzelt világában ritkán alkalmaznak megtorlást, annak is csak enyhe formáját. A kormányzat csaknem tökéletes uralma a kívánt viselkedés módszeres megerősítésén, különféle, majdnem erőszakmentes fizikai és pszichológiai manipuláció és genetikai tipizálás révén valósul meg. A lombikbébi és a központi szaporodásirányítás talán nem teljesen kizárt, de kétségtelen, hogy még hosszú ideig eleve szülő, véletlenszerűen szaporodó faj maradunk. Gyakorlati okokból kizárhatjuk a genetikai tipizálást. A társadalmakat továbbra is a születést követően büntetéssel irányítják majd, úgy, ahogy a múltban is, de egyre nagyobb mértékben támaszkodnak a jutalmazás és tudományos manipuláció hatékonyabb módszereire.

Oroszországban a régimódi, 1984-stílusú sztálinista diktatúra, egy modernebb zsarnokságnak adja át a helyét. A hierarchikus szovjet társadalom felső rétegeiben a kívánt viselkedés megerősítését egyre inkább a nemkívánatos viselkedés büntetésén keresztül gyakorolt régebbi uralmi módszerek váltják fel. Jó munkájukért derekasan megfizetik a mérnököket és tudósokat, tanárokat és adminisztrátorokat, és így mérsékelten adóznak, hogy állandóan jobb teljesítményre ösztönözzék őket, s ezáltal magasabb jutalomban részesüljenek. Bizonyos területeken szabadon gondolkodhatnak és cselekedhetnek. Akkor büntetik csak meg őket, ha szigorúan megszabott korlátaikat átlépve az ideológia és politika területére tévednek. Az orosz tanárok, tudósok és műszaki szakemberek kiemelkedő sikereiket annak köszönhetően érték el, hogy bizonyos mértékű hivatásbeli szabadságot biztosítottak nekik. A szovjet piramis alján lévők nem élvezik a szerencsés vagy kimagasló tehetségű keveseknek járó kiváltságokat. Fizetésük alacsony, és magas árak formájában az adók aránytalanul nagy hányadát fizettetik meg velük. Végletesen

korlátozott az a terület, ahol kedvük szerint cselekedhetnek, és vezetőik inkább büntetéssel és a büntetéssel való fenyegetéssel, mint erőszakmentes manipulációval vagy a kívánatos viselkedés jutalom útján való megerősítésével tartják őket uralmuk alatt. A szovjet rendszer az 1984 bizonyos elemeit a *Szép új világ* magasabb kasztjai körében megjövendőlt elemekkel ötvözi.

Az utóbbi időben úgy tűnik, hogy bizonyos megfoghatatlan erők, amelyek felett szinte semmi hatalmunk sincs, a Szép új világbeli rémálom felé taszítanak mindannyiunkat, és ezt a folyamatot a gazdasági és politikai szervezetek még tudatosan fel is gyorsítják: egy bizonyos kisebbség érdekében a tömegek gondolkodásának és érzéseinek manipulálására alkalmas, új eljárásokat fejlesztettek ki. A manipulációs eljárásokról a további fejezetekben lesz szó. Most összpontosítsunk inkább azokra a személytelen erőkre, amelyek e pillanatban a demokrácia számára oly veszélyes, a szabadság számára oly alkalmatlan helyé teszik a világot. Mik ezek az erők? Miért közeledik felénk oly sebesen az a rémálom, amelynek eljövételét csak a F.u. hetedik századra tettem? A kérdésekre adott válasz ott gyökerezik, ahol még a legcivilizáltabb társadalom életének is a kezdete van: a biológia szintjén.

A legelső karácsonykor bolygónk népessége kétszázötven millió körül volt, ami Kína mostani népességének kevesebb, mint a fele. Tizenhat évszázaddal később, amikor a Zarándok Atyák a Plymouth-sziklánál partot értek, az emberiség száma valamivel többre, mint ötszáz millióra gyarapodott. A Függetlenségi Nyilatkozat aláírása idején a világ népessége átlépte a hétszáz milliós határt. 1931-ben, amikor a *Szép új világ*-ot írtam, nem sok hiányzott a két milliárdhoz. Ma, huszonhét évvel később kétezer nyolcszáz millióan vagyunk. És holnap? Mi lesz holnap? A penicillin, DDT és tiszta víz olcsó árucikkek, amelyeknek közegészségügyi jelentősége mérhetetlenül meghaladja előállítási költségüket. Még a legszegényebb kormány is van annyira gazdag, hogy állampolgárait alapvető halálozásszabályozásban részesítse. A születésszabályozás már más témát érint. A halálozásszabályozást a jóakarató kormányzat szolgálatában álló néhány szakértő is elvégezheti az egész népesség számára. A születésszabályozáshoz egy egész nép együttműködése szükséges. Számptalan egyén gyakorlatává kell, hogy váljon, akiktől mindez több intelligenciát és akaraterőt követel, mint amennyivel a világban nyüzsgő írástudatlanok többsége rendelkezik, és - mindenütt, ahol kémiai vagy mechanikus fogamzásgátlást alkalmaznak - több pénzt, mint amennyit e milliók túlnyomó többsége rá tudna szálni. Mi több, sehol sincs olyan vallási hagyomány, amely a korlátlan halálozást pártfogolná, míg széles körben elterjedtek a korlátlan szaporodást támogató társadalmi és vallási hagyományok. A felsorolt okok miatt igen könnyű megvalósítani a halálozásszabályozást, a születésszabályozást viszont annál nehezebb. Az elmúlt években ijesztő mértékben csökkent a halálozás arányszáma, a születési arányszám ezzel szemben vagy a régi szinten maradt, vagy ha csökkent is, a csökkenés elenyészően kicsi és lassú ütemű volt. Az emberiség

száma következképpen most sokkal gyorsabban növekszik, mint fajunk történetében bármikor.

Ehhez hozzájárul még az is, hogy az éves gyarapodás önmagában véve is növekszik, mégpedig a kamatos kamat szabályai szerint szabályszerűen és szabálytalanul is, valahányszor egy technikailag elmaradott társadalom a közegészségügy elveit alkalmazza. Jelen pillanatban a világ népessége évente negyvenhárom millióval növekszik. Ez annyit tesz, hogy az emberiség négy évenként az Egyesült Államok jelenlegi népességének megfelelő lélekszámmal, nyolc és fél évenként India mostani népességének megfelelő lélekszámmal gyarapszik. Krisztus születése és I. Erzsébet királynő halála között eltelt időben a születési arányszám olyan volt, hogy tizenhat századnak kellett eltelnie, amíg az emberiség lélekszáma megkétszereződött. A jelenlegi arányszám mellett még egy félévszázad sem kell hozzá. Az emberiség számának hihetetlenül gyors megkétszereződése egy olyan bolygón következik be, ahol a legkellemesebb és legtermékenyebb területek máris sűrűn lakottak, ahol a hozzá nem értő földműveseknek az élelmiszertermelés növelésére tett kétségbeesett erőfeszítései következtében lepusztul a termőtalaj, és ahol az ásványi anyagokat olyan esztelen nemtörődomséggel herdálják el, ahogy egy részeg matróz költi el összegyűjtött pénzét.

Tanmesém Szép új világában az emberek lélekszámának a természeti erőforrásokhoz viszonyított arányának problémáját eredményesen oldották meg. Kiszámították a világ népességének optimális számát, és ehhez - ha jól emlékszem, nem egészen két milliárdhoz - tartották magukat nemzedékről nemzedékre. Korunk valóságos világában a népesség problémáját nem oldottuk meg. Éppen ellenkezőleg, évről évre egyre súlyosabb és félelmetesebb gondot jelent. Korunk minden politikai, gazdasági, kulturális és lélektani drámája e komor biológiai színpadon játszódik le. Miközben a huszadik század lassan a végéhez közeledik, és a meglévő milliárdos tömegek újabb milliárdokkal gyarapodnak - mire unokám betölti az ötvenet, több mint öt és fél milliárdan leszünk -, ez a biológiai színpad mind erőteljesebben és fenyegetőbben nyomul be a történelem színterére. A népesség gyors növekedésének a természeti erőforrásokhoz, társadalmi stabilitáshoz és az egyének jólétéhez viszonyított aránya ma az emberiség legfőbb problémája, és egy évszázadig még biztosan, néhány évszázadig pedig feltehetően az is marad. 1957. október 4-én vélhetően új kor vette kezdetét. Valójában a jelen összefüggésben a szputnyik fellövését követő terjengős szócséplésünk lényegtelen és értelmetlen. Idáig, ami az emberiség tömegeit illeti, az eljövendő korszak nem az űrkorszak, hanem a Túlnépesedés Kora lesz. A régi dal sorait parodizálva megkérdezhetjük:

Sok jóember, mondom, megférnek kis helyen,
nem lesz soha gondom, vagy elélek a Holdon?

A válasz nyilvánvalóan tagadó. A Holdon létrehozott település katonai előnyt jelenthet a telepet létesítő nemzetnek, de semmivel sem teszi elviselhetőbbé az életet a Föld alultáplált és gyorsan szaporodó milliárdjai számára az alatt az ötven év alatt, míg jelenlegi népességünk száma megkétszereződik. És még ha a Marsra való kivándorlás a távoli jövőben megvalósítható lesz is, még ha jelentős számú férfi és nő annyira elkeseredne, hogy a Himalájánál kétszer nagyobb hegyen megszokott életkörülményekhez hasonló feltételek melletti új életet válassza, mennyiben változtatna ez a helyzeten? Az elmúlt négy évszázad alatt nagyon sokan hajóztak át az óvilágból az újba, ám az óvilág problémáit sem távozásuk, sem a visszaáramló élelmiszer és nyersanyag nem oldotta meg. A felesleget jelentő emberek Marsra szállítása - a szállítás és fejlesztés fejenként több millió dolláros költségei mellett - hasonlóképpen semmivel sem enyhítené a népességnövekedés miatt bolygónkra nehezedő nyomást. E megoldatlan probléma összes többi gondunkat is megoldhatatlanná teszi. S ami még ennél is rosszabb, olyan feltételeket teremt, amelyek következtében az egyén szabadsága és a demokratikus életforma társadalmi konvenciói lehetetlenné, szinte elképzelhetlenné válnak.

A diktatúrák különbözőképpen alakulnak ki. Sok út vezet a Szép új világba, de talán mind közül az a legegyszerűsebb és legszelesebb, amin most haladunk, vagyis az, amely gigászi számokon és gyors növekedésen át visz előre. Tekintsük át röviden a túl sok ember, túl gyors szaporodás és a tekintélyelvű filozófiák kialakulása, a diktatórikus kormányzási rendszerek hatalomra jutása közti kölcsönösségi viszonyt.

Mivel nagy és egyre növekvő számban vesszük igénybe a rendelkezésre álló erőforrásokat, a megpróbáltatáson áteső társadalom gazdasági helyzete egyre bizonytalanabbá válik. Ez különösen azokra a fejletlen régiókra igaz, ahol a DDT, penicillin és tiszta víz következtében a halálozási arányszám hirtelen visszaesését nem kísérte a születési szám hasonló csökkenése. Ázsia egyes országaiban, Közép- és Dél-Amerika jelentős részén a népesség olyan rohamosan növekszik, hogy nem egészen húsz év múlva megkétszereződik. Ha az emberek számának növekedésénél nagyobb ütemben lehetne az élelmiszerek és iparcikkek termelését növelni, több házat, iskolát és tanárt nyújtani, akkor javítani lehetne azoknak a nyomorúságos életén, akik ezekben a fejletlen, túlnépesedett országokban élnek. Sajnos azonban, éppen itt mutatkozik hiány nem csupán a mezőgazdasági gépek és a gépeket gyártó üzemek tekintetében, de az üzemek építéséhez szükséges tőkében is. Tőke pedig az, ami a lakosság elsődleges szükségleteinek kielégítése után megmaradt. A fejletlen országokban ezzel szemben az emberek többségének elsődleges szükségleteit soha nem elégítik ki maradéktalanul. Év végén szinte semmilyen tőke nem áll rendelkezésre, hogy az emberi igények kielégítésére termelő ipari és mezőgazdasági üzemeket hozzanak létre. E problémán túl az említett fejletlen országokban súlyos hiány mutatkozik a képzett munkaerő területén is, amely nélkül lehetetlen egy modern ipari és mezőgazdasági üzemet működtetni. Nem felelnek meg a célnak a

jelenlegi oktatási intézmények, valamint a pénzügyi és kulturális erőforrások sem, amelyek révén a helyzet követelte ütemben lehetne javítani a meglévő intézményeket. Időközben a fejletlen országok némelyikének népessége évi három százalékos ütemben nő.

Tragikus helyzetük a témája egy 1957-ben kiadott fontos műnek, *A következő száz évről*, amelynek szerzői a Kaliforniai Műszaki Intézetből Harrison Brown, James Bonner és John Weir professzorok. Hogyan oldja meg az emberiség a gyors népezsorodás problémáját? Nem valami sikeresen. "Komoly bizonyítékok vannak arra, hogy a legtöbb fejletlen országban az átlagember sorsa az elmúlt fél évszázadban jelentősen rosszabbodott. Sokkal szegényesebb az emberek élelmezése. Az egy főre jutó árucikkek száma csökkent. És szinte minden, a helyzet javítására irányuló törekvés gyakorlatilag nullára redukálódott a tartós népességnövekedés állandó nyomása alatt."

Valahányszor egy nemzet gazdasági helyzete ingataggá válik, a központi kormány kénytelen további felelősséget vállalni az általános jólét érdekében. Alapos terveket kell kidolgoznia a kritikus helyzet kezelésére, állampolgárai tevékenységét nagyobb mértékben kell korlátoznia, és ha a romló gazdasági feltételek politikai elégedetlenséget vagy nyílt lázadást váltanak ki - ami nagyon is valószínű -, a központi vezetés a közrend és saját hatalma megőrzése érdekében közbe kell hogy avatkozzék. Egyre nagyobb hatalom koncentrálódik ily módon a tisztségviselők és bürokrata vezetőik kezében. De a hatalom természeténél fogva olyan, hogy még azok is, akik nem törekednek rá, csak rájuk kényszerítették, hajlamosak rá, hogy rákapjanak. "És ne vígy minket kísértésbe" - mondjuk - jó okkal - az imában, mivel ha az embert túl soká vagy túl csábítóan kísértik meg, idővel enged a rábeszelésnek. Demokratikus alkotmánnyal megakadályozhatjuk, hogy a helyi vezetők ne engedjenek a különösen veszélyes csábításnak, ami akkor áll elő, ha túl sok hatalom koncentrálódik túl kevés ember kezében. Az ilyen alkotmány remekül beválik olyan országokban - például Nagy-Britanniában vagy az Egyesült Államokban -, ahol hagyományos tisztelet övezi az alkotmányos eljárás módokat. Ahol gyenge a köztársasági vagy korlátozott a monarchikus hagyomány, még a legjobb alkotmány sem akadályozza meg a becsvágyó politikusokat abban, hogy ujjongva és élvezettel engedjenek a hatalom csábításának. És bármely országban, ahol a népesség növekedése súlyosan nehezedik a rendelkezésre álló erőforrásokra, a hatalom kísértése okvetlen felüti a fejét. A túlnépesedés gazdasági bizonytalanságot és politikai nyugtalanságot szül. A nyugtalanság és bizonytalanság a központi vezetés irányításának megszigorításához és hatalmuk növekedéséhez vezet. Alkotmányos hagyomány hiányában a vezetés minden bizonnyal diktatórikus módon gyakorolja majd a hatalmat. Még ha soha nem találták volna fel a kommunizmust, ez valószínűleg akkor is bekövetkezett volna. De a kommunizmust feltalálták, s e tényből adódóan annak az esélye, hogy a túlnépesedés a lázongás révén diktatúrát teremt, kétségtelen bizonyossággá válik. Teljesen biztosak lehetünk abban, hogy

húsz év múlva a világ minden túlnépesedett és fejletlen országában parancsuralmi rendszer - feltehetően a kommunista párté - működik majd.

Milyen hatással van ez a fejlemény a túlnépesedett, de iparilag igen fejlett és változatlanul demokratikus európai országokra? Ha az újonnan hatalomra jutott diktatúrák ellenséges viszonyban lennének velük, és ha a fejletlen országok normális nyersanyagkivitelét szándékosan megbénítanák, a Nyugat nemzetei igencsak kellemetlen helyzetbe kerülnének. Ipari termelési rendszerük csődöt mondana, és az a magasan fejlett technológia, amelynek segítségével eddig sikerült a helyben rendelkezésre álló erőforrások révén eltarthatónál jóval tekintélyesebb népességüket táplálni, többé már nem óvna meg őket a túlnépesedés következményeitől. Ha ez bekövetkezne, úgy a kedvezőtlen körülmények miatt a központi kormányzatra kényszerített irtatlan hatalmat esetleg a totalitárius diktatúra szellemében alkalmaznák.

Az Egyesült Államok e pillanatban még nem nevezhető túlnépesedettnek. Ha azonban a lakosság száma a jelenlegi ütemben nő - amely Indiáénál magasabb ugyan, de szerencsére jóval alacsonyabb Mexikó vagy Guatemala mostani növekedése üteménél -, úgy a rendelkezésre álló erőforrásokhoz viszonyítva a népesség száma igencsak aggasztó problémává válhat. A túlnépesedés jelenleg nem jelent közvetlen veszélyt az amerikaiak személyes szabadságára nézve. Mindazonáltal közvetve és másodfokon igenis veszély marad. Ha a túlnépesedés diktatúra bevezetésére kényszerítené a fejletlen országokat, és ha ezek az új diktatúrák szövetségre lépnének Oroszországgal, akkor az Egyesült Államok katonai helyzete jóval bizonytalanabbá válna, és fokozni kellene a védelmi és megtorló jellegű felkészülést. A szabadság azonban - mint jól tudjuk - nem virágzik olyan országban, ahol állandóan vagy megközelítőleg is háborús állapotok uralkodnak. Az állandósult válság indokoltá teszi, hogy a központi kormányzat szervei állandó ellenőrzésük alá vonjanak mindent és mindenkit. És éppen ilyen állandó válságra kell számítanunk abban a világban, ahol a túlnépesedés olyan állapotokat teremt, amelyek között a kommunista égisz alatti diktatúra jóformán elkerülhetetlen.

II.

Mennyiség, minőség, morál

Képzetelem Szép új világában módszeresen végeztek fajnemesítést és fajrontást. Egy sor lombikban a biológiailag felsőbbrendű spermáktól megtermékenyített biológiailag felsőbbrendű petesejtek a születést megelőzően a legjobb kezelésben részesültek, és végül a Béta, Alfa, sőt Alfa Plusz lombikokba helyezték át őket. Egy másik - egyébként jóval tekintélyesebb számú - lombikban biológiailag alsóbbrendű spermáktól megtermékenyített biológiailag alsóbbrendű petesejtek mentek át a Bokanovszki-kezelésen - amikor egyetlen petesejtből kilencvenhat egypetéjű ikerpár lett -, és ezeket a születés előtt alkohollal és más fehérje alapú mérgekkel kezelték. A végül más lombikba áthelyezett teremtmények jóformán emberalattiak lettek, de szakképzettséget nem igénylő munka elvégzésére azért alkalmasak voltak, és ha megfelelően kondicionálták őket, az ellenkező nemmel való korlátlan és gyakori együttléttel levezették a feszültségüket, kellemes szórakozással terelték el a figyelmüket, és kívánatos viselkedésformáikat napi szóma adagokkal erősítették meg, akkor számítani lehetett rá, hogy feljebbvalóiknak nem okoznak fejfájást.

Most, a huszadik század második felében szaporodásunk terén nem tapasztalható semmilyen módszeresség, hanem a magunk rendszertelen és szabályozatlan módján nemcsak túlszúfoljuk bolygónkat, de mintha még arról is gondoskodnánk, hogy e nagyszámú egyed biológiailag gyengébb minőségű legyen. A kegyetlen régi korokban ritkán maradtak életben a komoly vagy akár enyhe öröklött fogyatékossgal született gyermekek. Napjainkban a közegészségügynek, modern gyógyszernek és társadalmi tudatosságnak köszönhetően az öröklötten fogyatékos gyerekek többsége érett korba lép, és fogyatékossgait tovább is örökíti. A most uralkodó feltételek mellett az orvostudomány terén tett minden előrelépést egyre inkább valamilyen genetikai elégtelenséggel megvert egyedek túlélési arányának növekedése ellensúlyozza majd. Az új csodagyógyszerek és a magasabb szintű kezelés ellenére - bizonyos értelemben valójában éppen ezek miatt - a népesség általános fizikai állapota nemhogy nem javul, de még némileg romolhat is. Az átlagos egészségi állapot romlásával együtt járhat az átlagintelligencia hanyatlása is. Egyes hozzáértő szaktekintélyek szerint ez a romlás már be is következett, és tovább folytatódik. "Elnéző és szabályozatlan feltételeink mellett" - írja dr. W. H. Sheldon - "legkiválóbb állományunkat egy tőle minden tekintetben elmaradó állománnyal kereszteljük... Bizonyos egyetemi körökben divat arról biztosítani a hallgatókat, hogy alaptalanok a megkülönböztető születési rátával szemben táplált félelmek, hogy ezek a problémák vagy kizárólag gazdaságiak vagy kizárólag oktatási ügyek vagy kizárólag vallásiak vagy kizárólag kulturálisak vagy ezekhez hasonlóak. Ez naivan kispolgári optimizmus. A szaporodási eltévelyedés biológiai és alapvető." Majd hozzáteszi: "Senki sem tudja, hogy 1916. óta, amikor Terman kísérletet tett a 100-as IQ fogalmának szabványosítására, az átlag IQ mennyit romlott ebben az

országban (az Egyesült Államokban)."

Vajon spontán módon kialakulhatnak-e a demokratikus intézmények egy fejletlen és túlnépesedett országban, ahol az emberek négyötöde napi 2000 kalóriánál kevesebbhez jut csak hozzá, és egyötöde táplálkozik csak kielégítően? Vagy ha netán kívülről vagy felülről rájuk kényszerítik, vajon fennmaradnak-e?

Most nézzük meg, hogy állunk a gazdag, iparosodott és demokratikus társadalommal, amelyben a fajrontás szabályozatlan, de hatékony gyakorlatának köszönhetően hanyatlak az IQ és a fizikai energia. Meddig képes megvédeni egy ilyen ország az egyén szabadságáról és a demokratikus kormányzásról őrzött hagyományait? Gyermekünk e kérdésre ötven vagy száz év múlva tudnak csak válaszolni.

Addig is egy felettébb nyugtalanító, morális problémával szembesülünk. Tisztában vagyunk vele, hogy a nemes cél elérése nem szentesíti a nemtelen eszközöket. De hogy állunk azzal a mostanában egyre gyakrabban előforduló helyzettel, amikor a nemes eszköz nem egyszer nemtelen célt ér?

Elutazunk mondjuk egy trópusi szigetre, és DDT segítségével felszámoljuk a maláriát. Két-három év alatt több százezer életet mentünk meg vele. Ez kétségkívül nemes cselekedet. De a több százezer megmentett emberi lény és azok a milliók, akiket nemzelenek és világra hoznak, a sziget adott erőforrásaiból képtelenek megfelelően ruházkodni, lakni, tanulni vagy akár táplálkozni. Megszüntettük ugyan a maláriából adódó gyors halált, de helyette az alultápláltság és túlnépesedés következtében nyomorúságossá tettük az életet, és egyre nagyobb számú embert fenyeget az éhenhalás miatti lassú halál.

És hogy állunk a születésénél fogva elégtelen szervezetekkel, akiket orvostudományunk és szociális intézményeink napjainkban megmentenek, hogy hozzájuk hasonlókat hozzanak világra? Az elesettek gyámolítása vitán felül nemes cél. De az előnytelen mutációk eredményeinek továbbadása leszármazottainknak és annak a közös génállománynak a folyamatos rontása, amelyből fajunk egyedeinek merítenie kell, legalább ennyire vitán felül nemtelen. Erkölcsi válaszúton állunk, és az arany középút megtalálásához minden intelligenciánkra és jóakaratainkra szükségünk lesz.

III.

Túlszervezettség

Mint rámutattam, a Szép új világ lidércnyomásához vezető legrövidebb és legkényelmesebb út az emberek számának egyre gyorsabb növekedésén át vezet - ma kétezer nyolcszáz millió, a századfordulóra ötezer ötszáz millió, akiknek többsége az anarchia és a totalitárius diktatúra között választhat. De a rendelkezésre álló erőforrásokra nehezedő tömeg nyomása nem az egyedüli olyan erő, amely a diktatúra felé hajt bennünket. A szabadság e vak biológiai ereje, a technológia épp azoknak a vívmányainak mérhetetlenül hatalmas erőivel áll szövetségben, amelyekre oly büszkék vagyunk. Hozzá kell tennünk, hogy okkal vagyunk büszkék rájuk, mivel ezek a vívmányok a zsenialitás és kitartó, kemény munka, logika, képzelőerő és önmegtartóztatás, egyszóval az erkölcsi és intellektuális erények gyümölcsei, amely iránt nem is érezhetünk mást, mint csodálatot. De a Dolgok természete olyan, hogy ezen a világon senki sem kap semmit ingyen. Fizetnünk kellett ezekért a csodálatraméltó és elképesztő vívmányokért. Mi több, akárcsak a tavalyi mosógépért, valójában még az idén is fizetünk értük, és minden részlet magasabb, mint az előző. Számos történész, szociológus és pszichológus írt már kimerítően és aggodalmasan arról az árról, amelyet a Nyugatnak a technológiai fejlődésért fizetnie kellett, és kell még ma is. Például rámutatnak arra, hogy aligha számíthatunk a demokrácia virágzására olyan társadalmakban, ahol folyamatosan összpontosul és központosul a politikai és gazdasági erő. De a technológia fejlődése pontosan az efféle hatalmi koncentrációhoz és centralizációhoz vezetett, és vezet még most is. Ahogy a tömegtermelés gépezete egyre olajozottabban működik, hajlamos mind bonyolultabbá és drágábbá válni, ennél fogva a korlátozott eszközökkel rendelkező vállalkozó szellemű ember számára egyre kevésbé elérhető. A tömegtermelés ezenfelül nem működhet tömegelosztás nélkül, a tömegelosztás azonban olyan problémákat vet fel, amelyeket csak a legnagyobb termelők képesek kielégítően megoldani. A tömegtermelés és tömegelosztás világában a Kisember - elegendő működő tőke hiányában - súlyos hátránnyal indul. A Nagyemberrel versengve elveszti pénzét, s végül önálló termelői egzisztenciáját is: a Nagyember felfalja. A Kisemberek eltűnésével egyre kevesebb ember egyre több gazdasági erővel rendelkezik. Egy parancsuralmi rendszerben a gyorsan fejlődő technológia és a Kis Üzlet ebből eredő tönkremenetele révén megvalósuló Nagy Üzlet állami ellenőrzés alatt van, azaz pártfunkcionáriusok és katonák, rendőrök és közalkalmazottak kis csoportjának kezében, akik végrehajtják a kapott parancsokat. Az Egyesült Államokéhoz hasonló kapitalista demokráciákban ez a hatalom a C. Wright Mills professzor által Hatalmi Elitnek nevezett csoport kezében összpontosul. Ez a Hatalmi Elit közvetlenül az ország munkaerejének millióit alkalmazza gyáraiban, irodáiban és üzleteiben, további milliókat irányít közvetetten, amikor pénzt kölcsönöz nekik, hogy a termékeiket vásárolják, és a tömegkommunikációs eszközök közegének birtoklásával úgyszólván mindenkinek a gondolkodását, érzéseit és tetteit

befolyásolja. Winston Churchill szavait parodizálva elmondhatjuk, hogy soha nem manipulált ilyen kevés ember ilyen sokat. Igen távol állunk Jefferson szabad társadalomról alkotott eszményétől, amit autonóm egységek - "a választókerületek alapvető köztársaságai, a megyei köztársaságok, az állami köztársaságok és a hatóságok fokozatait kitevő Unió köztársaságainak" - hierarchiája alkot.

Akkor hát látjuk, hogy a modern technológia a gazdasági és politikai hatalom koncentrációjához és a Nagy Üzlet és Nagy Kormány által - a totalitárius államokban könyörtelenül, a demokráciákban kesztyűs kézzel és feltűnés mentesen - ellenőrzött társadalom kialakulásához vezet. De a társadalmak egyének összességei, s csak annyiban működőképeseek, amennyiben segítségére vannak az egyének, hogy képességeit kibontakoztassa és boldog, gyümölcsöző életet éljen. Milyen hatással voltak az elmúlt évek technológiai vívmányai az egyénre? Íme a kérdésre adott válasz dr. Erich Fromm filozófus-pszichiáter tollából:

"Korunk nyugati társadalma az elért anyagi, intellektuális és politikai fejlődés ellenére is egyre kevésbé mozdítja elő a mentális egészséget, és mindinkább aláássa az egyén belső biztonságérzetét, boldogságát, józan gondolkodását s azt a képességét, hogy szeretni tudjon; akarat nélküli bábbá teszi, aki emberi kudarcáért súlyosbodó mentális betegséggel és eszeveszett munkamániával és ún. élvezet mögé rejtett kétségbeeséssel fizet."

"Súlyosbodó mentális betegségünk" idegi tünetekben nyilvánulhat meg. Ezek az elkésztő tünetek könnyen észrevehetőek. De "őrizkedjünk attól" - javasolja dr. Fromm -, "hogyan a mentálhigiéniát a tünetek megelőzéseként definiáljuk. A tünetek önmagukban még nem ellenségeink, mert ahol tünet jelentkezik, ott konfliktus van, és a konfliktus mindig arra mutat, hogy még küzdenek a beilleszkedést és boldogságot hajszoló életerők. A mentális betegség valóban reménytelen áldozata az, aki nagyon is normálisnak látszik. Sokuk azért normális, mert életmódjukhoz olyan jól alkalmazkodtak, mert emberi hangjuk életük olyan korai szakaszában némult el, hogy még csak nem is küszködnek vagy szenvednek úgy, ahogy az egy neurotikus estében történik." Szó szoros értelemben nem normálisak, csak a mélységesen abnormális társadalomhoz viszonyítva azok. Mentális betegségük fokmérője éppen az abnormális társadalomba való tökéletes beilleszkedésük. Az abnormálisan normális emberek milliói, akik csendben, egy olyan társadalomban, amelyhez - ha teljes értékű emberi lények lennének - nem kellene alkalmazkodniuk, még csüggnék "az egyéniség illúzióján", pedig valójában már nagymértékben elvesztették egyéni jellegüket. Behódolásuk valamiféle egyformasággá válik. De az "egyformaság és szabadság összeegyeztethetetlen fogalmak. Ugyanúgy, mint az egyformaság és a mentális egészség is... Az embert nem akarat nélküli bábnak szánták, és ha mégis azzá válik, úgy mentális egészségének alapját teszi tönkre."

Az evolúció során a természet mindent elkövetett, hogy az egyén ne hasonlítson

egyetlen más egyénre sem. Fajtánk szaporításakor az apai géneket az anyaiakkal hozzuk kapcsolatba. Ezeket az örökletes tényezőket szinte végtelen számú módon kombinálhatjuk. Mindegyikünk egyedi - fizikálisan és mentálisan is. Bármely kultúra, amely az eredményesség érdekében vagy valamilyen politikai vagy vallási dogma nevében szabványosítani akarja az emberi egyéniséget, az ember biológiai természete elleni merényletet követ el.

A tudományt a sokféleség egységgé való redukciójaként határozhatjuk meg. A természet végtelenül sokféle jelenségeire keres ugyanis magyarázatot, miközben nem vesz tudomást az egyéni események egyediségéről, és arra összpontosít, ami közös bennük, végül pedig elvonatkoztat, valamiféle "törvényt" alkot, amelynek jegyében ésszerűvé válnak, és eredményesen foglalkozni lehet velük. Vegyük például a fáról leeső almát és az égen haladó holdat. Az emberek időtlen idők óta látják már őket. Gertrude Stein nyomán meggyőződéssel vallották, hogy egy alma az egy alma, míg a Hold az a Hold. Isaac Newton lett végül az, aki észrevette a közöst ezekben az egymástól eltérő jelenségekben, és megfogalmazta a gravitációelméletét, amelynek jegyében az almák bizonyos viselkedését, az égitestek viselkedését és valójában a fizikai világ minden más jelenségére jellemző viselkedést egyetlen eszmerendszerrel meg lehet magyarázni, és meg lehet oldani. A művész hasonló szellemben a külvilág megszámlálhatatlan sokféleségéből és egyediségéből kiindulva képzelőereje segítségével plasztikus, irodalmi vagy zenei sémák rendezett rendszerén belül értelemmel ruházza fel őket. A vágy, hogy rendszert vigyünk a rendszertelenségbe, harmóniává változtassuk a diszharmoniót, és egységgé kovácsoljuk a sokféleséget, valamiféle intellektuális ösztön, az elme elsődleges és sarkalatos készítése. A tudomány, művészet és filozófia berkeiben annak a működése, amit "Rend utáni vágy"-nak is nevezhetek, jobbára jótékony hatású. Igaz, a Rend utáni vágy sok ízben elégtelen bizonyítékra alapozott elhamarkodott szintézist, a metafizika és teológia abszurd rendszerét, a valóságérzet és a közvetlen tapasztalás adataival kapcsolatos jelképek és elvonatkoztatások pedáns tévedését hozta létre. De ezek a tévedések - bármily sajnálatosak voltak is - közvetlen legalábbis, nem sok kárt okoztak, bár előfordulhat, hogy egy rossz filozófiai rendszer közvetetten ártalmassá válik, amikor esztelen és embertelen tettek igazolására használják fel. A Rend utáni vágy igazán csak a társadalmi szférában, a politika és gazdaság terén válik veszélyessé.

E téren az irányíthatatlan sokféleség érthető egységgé való elméleti lefokozása, az emberi sokszínűség emberi egyformasággá, a szabadságnak szolgasággá történő gyakorlati lezüllesztése folyik. A politikában a totális diktatúra egy teljesen kifejlődött tudományos elméletnek vagy filozófiai rendszernek felel meg. A közgazdaságtudományban egy csodálatosan megkomponált művészeti alkotásnak egy olajozottan működő gyár felel meg, amelyben a munkások tökéletesen alkalmazkodnak a gépekhez. A Rend iránti vágy zsarnokká teszi azokat, akik csupán a rendtelenség felszámolására törekednek. A rend szépségével indokolják az önkényuralmat.

Elengedhetetlen a szervezettség, mivel a szabadság csakis a szabadon együttműködő egyének önszabályozó közösségén belül valósul meg és kap értelmet. Jóllehet a szervezettség elengedhetetlen, ugyanakkor végzetessé is válhat. A túlszervezettség bábbá teszi az embereket, megfojtja az alkotó szellemet, és eltörli a szabadságnak még a pusztá lehetőségét is. Az egyedüli biztonságos út középen vezet, a laissez-faire egyik véglete és a teljes irányítás másik véglete között.

Az elmúlt évszázadban a műszaki fejlődés egymást követő vívmányaival együtt fejlődött a szervezettség is. A bonyolult gépezethez bonyolult társadalmi beosztást kellett alkotni, amelynek ugyanolyan olajozottan és eredményesen kellett működnie, mint az új termelőeszközöknek. Az egyéneknek el kellett veszíteniük egyéni mivoltukat, hogy be tudjanak illeszkedni ezekbe a szervezetekbe, meg kellett tagadniuk természetes változatosságukat, és egy egységesített rendszerhez kellett igazodniuk, azaz mindent el kellett követniük, hogy bábbá váljanak.

A túlszervezettség embertelenítő hatásait tovább erősítik a túlnépesedés hasonlóan embertelenítő hatásai. Terjeszkedése közben az ipar egyre növekvő számban vonzza a nagyvárosokba az embertömegeket. Csakhogy a nagyvárosi élet nem mozdítja elő a mentális egészséget (úgy tudjuk, hogy a skizofrénia épp az iparvárosok nyomornegyedeiben összezsúfolt lakók között fordul elő leggyakrabban), mint ahogy a valódi demokrácia első feltételét jelentő és a kis önszabályozó csoportokban dívó felelősségteljes szabadságnak sem a melegágya. A városi élet személytelen, következésképpen életidegen. Az emberek nem tekintik egymást önálló, teljes egyéniségeknek, hanem gazdasági funkciók megtestesüléseinek, vagy ha munkán kívül találkoznak úgy, mint a határtalan szórakozásba menekülők. Az ilyen életet élő egyének hajlamosak rá, hogy magányosnak és jelentéktelennek érezzék magukat. Létüknek nincs többé célja, se értelme.

Biológiai értelemben az ember alapvetően társas lény, de nem teljes egészében, aki inkább a farkashoz vagy az elefánthoz hasonlít, mint a méhhez vagy a hangyához. A kezdeti időszakban az emberi társadalmak nem hasonlítottak a kaptárhoz vagy a bolyhoz, csupán falkák voltak. A civilizáció egyebek között lehetővé tette, hogy a primitív falkákból a társas hajlamú rovarok szerves közösségeinek durva és gépies analógiája jöjjön létre. Korunkban a túlnépesedés és a technológiai változás nyomására felgyorsul ez a folyamat. Úgy tűnhet, a természetboly megvalósítható, mi több egyesek szemében egyenesen kívánatos eszményé válik. Mondani is felesleges, hogy ez az eszmény ténylegesen sosem fog megvalósulni. A társas rovar a nem egészében társas, nagy agyvelejű emlőstől világok választják el, s bár az emlősnek minden tőle telhetőt el kellene követnie a rovar utánzására, a különbség azért mégis fennmaradna. Bármennyire igyekezzenek is az emberek, csak szervezetet hozhatnak létre, társas szerveződést nem. A szervezet létrehozása közben mindössze a diktatórikus zsarnokságot teremtik meg.

A Szép új világ fantasztikus és bizonyos fokig szemérmetlen képet fest egy olyan társadalomról, amelyben a végsőig erőltetik azt a kísérletet, hogy emberi lényekből hangyákat faragjanak. Nyilvánvaló, hogy a Szép új világ irányába erőltetnek bennünket. De éppen ily kézenfekvő, hogy ha akarjuk, megtagadhatjuk az együttműködést a bennünket ebbe az irányba hajszóló láthatatlan erővel. Azonban pillanatnyilag a vágy az ellenállásra nem tűnik túl erősnek, és nem is jelentkezik széles körben. Amint Mr. William Whyte bámulatraméltó könyvében, *A szervezeti ember*-ben bemutatta, az egyén elsődlegességére épülő hagyományos etikai rendszerünket egy Új Társadalmi Etika váltja fel. Ennek kulcskifejezései: "beilleszkedés", "alkalmazkodás", "társas beállítottságú viselkedés", "szervezethez tartozás", "társadalmi készségek elsajátítása", "csapatmunka", "csapatlét", "csapathűség", "csapatdinamika", "csoportos gondolkodás", "csapatkreativitás". Alapvető kiindulási pontja az, hogy a társadalmi egész értékesebb és jelentősebb egyéni alkotóelemeinél, a természetadta biológiai különbségeket fel kell áldozni a kulturális egyformaság oltárán, a közösség jogai előbbrevalók a tizennyolcadik századi értelmezés szerinti Emberi Jogoknál. A Társadalmi Etika szerint Jézus nagyot tévedett, amikor azt állította, hogy a vasárnapot az ember számára teremtették. Épp ellenkezőleg az embert teremtették a vasárnap számára, és örökölt egyedi gondolkodásmódját feladva úgy kell tennie, mintha valamiféle uniformizált, a csoporttevékenységek szervezői szemében eszményien társas lény lenne. Erre az eszményi emberre "dinamikus behódolás" - pompás kifejezés! - jellemző, valamint a csoport iránti végtelen hűség, az odatartozás, önmaga alárendelése iránti lankadatlan vágy. És az eszményi férfinak eszményi felesége is kell, hogy legyen, aki hihetetlenül társaságkedvelő, végtelenül alkalmazkodó, és nem csupán elfogadja, hogy férje elsősorban a vállalatnak tartozik hűséggel, hanem tetteivel is segíti őt. "A férfi Istené, a nőnek ő az Istene", ahogy Milton mondja Ádámról és Éváról (John Milton: *Elveszett paradicsom*, ford. Jánosy István). És egy fontos szempontból az eszményi szervezeti ember lényegesen rosszabb helyzetben van, mint Első Anyánk. Az Úr nem tagadta meg tőlük a gátlástalan "kamaszos kelletést".

... - gondolom,

Nem fordult el szép asszonyátul Ádám,

S a nász titkától Éva sem riadt meg...

(John Milton: *Elveszett paradicsom*, ford. Jánosy István)

Ma a Harvard Business Review cikkírója szerint a Társadalmi Etika által meghirdetett eszménynek megfelelni kívánó férfi felesége "nem támaszthat túlzott követelményeket férje idejével és érdeklődésével szemben. Mivel a férfi csakis a munkájára összpontosít, a szexuális tevékenységnek második helyre kell szorulnia". A szervezeti embernek nincs megtiltva a meggazdagodás, de engedelmességet kell

gyakorolnia ("neheztelés nélkül fejet hajt a hivatalos tekintély előtt, felnéz feletteseire" - Mussolini ha sempre ragione), és készen kell lennie arra is, hogy annak a szervezetnek, amely alkalmazza, akár esküvel fogadjon házastársi hűséget s szerelmet.*

Érdemes megjegyezni, hogy az 1984-ben a Párt tagjai egy több mint puritán szigorúságú szexuális etikához kell, hogy alkalmazkodjanak. A Szép új világ-ban ugyanakkor mindenkinek megengedik, hogy akadálytalanul kiélje szexuális vágyait. Az Orwell meséjében ábrázolt társadalom szüntelenül háborúzik, és vezetőinek először is természetesen az a céljuk, hogy a hatalmat a hatalom édes kedvéért gyakorolják, másodsor pedig olyan állandó feszültségben tartás alattvalóikat, amit az állandó háborús állapot vált ki a hadviselő felekből. A vezetők a szexualitás elleni keresztshadjárattal állandósítani tudják alattvalóikban a feszültséget, hatalomvágyukat viszont a lehető legkellemesebben tudják kiélni. A Szép új világ társadalmában olyan világállam, amelyben eltörölték a háborút, s ahol a vezetők elsődleges célja az, hogy alattvalóikat mindenáron megóvják a viszálykeltés kísértésétől. Ezt - más módszerek mellett - azzal érik el, hogy törvényessé tesznek bizonyos mértékű szexuális szabadságot (amit a család intézményének eltörlésével valósítanak meg), amely gyakorlatilag megvédi a szép új világbelieket mindenféle pusztító - vagy akár alkotó - érzelmi feszültségtől. Az 1984-ben a hatalomvágyat fájdalomkózzal elégítik ki, a *Szép új világ*-ban egy jóval kevésbé megalázó élvezettel.

A jelenlegi Társadalmi Etika nyilvánvalóan a túlszervezettség kevésbé kívánatos következményeinek "tett elkövetése utáni" mentsége. Szánalmas kísérletet tesz arra, hogy a szükségből erényt kovácsoljon, egy kínos tényből pozitívumot hozzon ki. A valóságtól erősen elrugaskodott, ennél fogva igen veszélyes erkölcsi rendszer. A társadalom egésze, amelynek értékét alkotórészei értékének összességénél többnek véljük, nem tekinthető szervezetnek abban az értelemben, ahogy egy méhkaptárt vagy hangyabolyt annak tekintünk. Itt csupán szerveződésről, a társadalmi gépezet egy darabjáról van szó. Érték csak az élet és a tudatosság folytán jöhet létre. Egy szerveződés se nem élő, se nem tudatos. Értéke tehát járulékos és másodlagos. Önmagában nem hasznos, csak annyira, amennyire azoknak az egyéneknek a hasznát szolgálja, akik magát a szerveződést alkotják. Ha egy szervezetet előbbrevalónak tartunk az egyénnel szemben, azzal a célt rendeljük alá az eszköznek. Hitler és Sztálin egyértelműen megmutatták, mi történik, ha a célt alávetik az eszköznek. Iszonyatos rémuralmuk alatt erőszaknak és propagandának, szisztematikus terrornak és a gondolkodás módszeres manipulálásának keverékével alárendelték a személyes célokat a szervezeti eszközöknek. A holnap olajozottan működő diktatúráiban valószínűleg kevesebb erőszak lesz, mint Hitler vagy Sztálin alatt. A jövő diktátorának alattvalói felett fájdalommentes hatalmat gyakorolnak majd az igen magasan képzett Társadalmi Tervezők csapatai. "Korunk társadalomtervezése olyan erőpróba előtt áll, mint ötven éve a műszaki tervezés" -

írja az ezzel kapcsolatos új tudományág egyik lelkes szószólója. "Ha a huszadik század első fele a műszaki tervezőmérnökök korszaka volt, úgy könnyen elképzelhető, hogy a második fele a társadalommérnököké lesz", és felteszem, hogy a huszonegyedik század a Világ Vezérlője, egy tudományos kasztrendszeré és Szép új világa lesz. A kérdésre pedig, hogy quis custodiet custodes? - a válasz az a határozott tagadás, hogy nincs szükségük őrökre. Egyes diplomás szociológusok azt a meghatározó hitet vallják, miszerint a diplomás szociológusokat sosem részegíti meg a hatalom. Sir Galahadhoz hasonlatosan erejük tíz másikkal ér majd fel, mert tiszta a szívéjük, a szívéjük pedig azért tiszta, mert tudósok, és mert hatezer óra tudományos kutatás áll a hátuk mögött.

Sajnos, a magasabb iskolai végzettség nem szükségképpen garantálja a jelesebb eredményeket vagy a mélyebb politikai bölcsességet. Az etikai és pszichológiai alapon támadt rossz előérzetekhez merőben tudományos jellegű balsejtelmek társulnak. Elfogadhatjuk-e azokat az elméleteket, amelyekre a társadalommérnökök gyakorlatukat alapozzák, s amelyekkel emberi lények manipulálását indokolják? Elton Mayo professzor például kategorikusan kijelenti, hogy "az az emberi vágy, hogy munkavégzésünk során embertársainkkal folytonos kapcsolatban legyünk igen erős, ha nem a legerősebb emberi jellemvonásunk". Merem állítani, hogy ez kétséget kizáróan hamis megállapítás. Egyesekben buzog ez a Mayo professzor által leírt vágy, másokból viszont hiányzik. Vérmérséklet és örökletes lelki alkat dolga. Bármely társadalmi szervezet, amelyet arra a feltevésre alapoznak, hogy "az ember" - bárkiről legyen is szó - vágyik arra, hogy állandóan kapcsolatban legyen embertársaival, sok egyén számára Prokrusztész-ágy. Akkor bírnak csak alkalmazkodni, ha erre kényszerítik őket.

Hasonló módon romantikusan félrevezető a középkorról szóló lírai beszámolók, amelyeket a társadalmi kapcsolatok számos mai teoretikusa gyakran felhasznál művében. "A céhtagság, földbirtokhoz vagy faluközösséghez való tartozás egy életen át védelmet nyújtott a középkori embernek, lelkében békét és derűt teremtett." Joggal tehetjük fel a kérdést: ugyan mitől védte meg? Semmiképp sem feljebbvalói lelkiismeretlen zsarnokoskodásától. És a "lelki béke és derű" mellett az egész középkorra a merev, hierarchikus rendszer miatti mérhetetlenül sok idült kielégületlenség, égető boldogtalanság és szenvedélyes ellenérzés nyomta rá bélyegét, mivel ez a rendszer nem tette lehetővé a társadalmi ranglétrán való függőleges mozgást, azoknak pedig, akik röghözkötöttek voltak, ráadásul igen csekély vízszintes térbeli mozgást engedélyezett. A túlnépesedés és túlszervezettség láthatatlan erői, valamint az ezeket az erőket irányítani próbáló társadalommérnökök egy középkori rendszer felé hajszolnak bennünket. Ezt a reneszánszt a valamikorinál ugyan elfogadhatóbbá igyekeznek tenni olyan Szép új világbeli örömeikkel, mint a csecsemőkondicionálás, alvatanítás és kábítószerrel kiváltotta boldogság, a férfiak és nők számára ez azért mégis csak valamiféle szolgátság marad.

** Mao Ce-Tung idejében a tökéletesség e kapitalista bölcsességei parancsolattá váltak, és rendszabállyá emelték őket. Az új népi kommunákban eltörölték a házastársi kapcsolatot. A kölcsönös gyöngédség felszámolása érdekében a férjeket és feleségeket külön barakkban szállásolták el, és csak minden második szombat éjjel alhattak együtt, akkor is csak rövid egy-két órát, akár a prostituáltak a vendégeikkel.*

IV.

Propaganda a demokráciában

"Európa doktrínái értelmében" - írta Jefferson - "a nagy számú szövetségbe tömörült embereket nem lehetett a rend és igazság korlátai közé szorítani; ezt csakis az akaratuktól független hatóság felettük gyakorolt fizikai és erkölcsi hatalma teheti meg... Mi (az új amerikai demokrácia megalapítói) hiszünk abban, hogy az ember gondolkodó, természetből fogva jogokkal felruházott és veleszületett igazságérzettel megáldott állat, akit meg lehet óvni a rossztól, és a jog révén védelmet élvezhet egy olyan mérsékelt hatalomtól, amelyet választása szerinti személyekre bízott, és amely hivatalt azok az ember saját akaratától függően ellátnak". A Freudon edződött fülnek az effajta megfogalmazás megindítóan eredetinek és szellemesnek hangzik. Az emberek sokkal kevésbé racionálisak és születetten igazságosak, mint azt a tizennyolcadik századbeli optimisták feltételezték. Erkölcsileg ugyanakkor sem nem olyan vakok, sem nem olyan reménytelenül oktalanok, mint azt a huszadik századi pesszimisták el szeretnék velünk hitetni. Az Id és a Tudattalan, valamint a népbetegségként terjedő neurózis és az alacsony IQ eluralkodása ellenére a legtöbb férfi és nő minden bizonnyal van annyira tisztességes és józan gondolkodású, hogy saját sorsuk irányítását rájuk lehessen bízni.

A demokratikus intézmények a társadalmi rendet összebékítik a személyes szabadsággal és egyéni kezdeményezéssel, és az ország vezetőinek közvetlen hatalmát alávetik a kormányzottak végső hatalmának. Az a tény, hogy Nyugat-Európában és Amerikában ez az elgondolás - mindent összevetve - túrhetően bevált, annak a bizonyítéka, hogy a tizennyolcadik századi optimisták mégsem tévedtek nagyot. Ha az embereknek tisztességes esélyt adnak, képesek rá, hogy kormányozzák önmagukat, mégpedig jobban, bár talán kissé gépies eredményességgel, mint ha "akaratuktól független hatóságok" uralma alá kerülnek. Ismétlem: csak akkor, ha erre tisztességes esélyt kapnak, mivel ez a kormányzás elengedhetetlen előfeltétele. Nem állíthatjuk, hogy tisztességes eséllyel indulna a demokratikus intézményrendszer működtetésében egy olyan nép, amely egy zsarnok uralma alatt elszenvedett szolgaságból váratlanul a polgári függetlenség merőben szokatlan állapotába kerül. Amint nincs szó tisztességes esélyről egy ingatag gazdasági helyzetben lévő nép esetében sem. Liberalizmus csak jólétben virágozhat, és azonnal hanyatlani kezd, amint a hanyatló gazdaság a kormányzat számára szükségessé teszi, hogy alattvalói ügyeibe egyre gyakrabban és drasztikusabban beavatkozzék. Mint már rámutattam, a túlnépesedés és túlszervezettség két olyan feltétel, amelyek egy társadalmat megfosztanak attól a tisztességes esélytől, hogy a demokratikus intézményrendszert eredményesen működtesse. Láthatjuk tehát, hogy fennállnak bizonyos történelmi, gazdasági, demográfiai és műszaki feltételek, amelyeket Jefferson természetből fogva elidegeníthetetlen jogokkal ruházott fel, és velük született igazságérzettel bíró

gondolkodó állatai számára megnehezíti, hogy egy demokratikusan szervezett társadalomban ésszel éljenek, kiköveteljék jogukat, és igazságosan cselekedjenek. Nyugaton mi sokkal szerencsésebbek voltunk, mert tisztességes esélyt kaptunk az önkormányzás nagy kísérletére. Sajnálatos módon úgy tűnik, mintha a körülményeinkben beállt változásoknak köszönhetően megfosztanának minket ettől a végtelenül drága tisztességes esélytől. S ezzel természetesen még nincs vége a történetnek. Ezek a láthatatlan, személytelen erők nem egyetlen ellenségei a személyes szabadságnak és a demokratikus intézményrendszernek. Léteznek még más, kevésbé elvont erők, amelyeket olyan hatalomvágyó egyének használhatnak fel tudatosan, akiknek az a célja, hogy embertársaik felett részleges vagy teljes uralmat gyakoroljanak. Ötven éve, amikor még kislány voltam, magától értetődő volt, hogy a régi rossz időknek vége, régen a múlté már a kínzás és az emberek lemészárlása, a rabszolgaság és az eretnekek üldözése. Olyan embereknél, akik cilindert viselnek, vonaton utaznak, és minden reggel fürödnek, az efféle szörnyűségek egyszerűen szóba sem jöhetnek. Végtére is a huszadik században élünk! Néhány év múlva azok, akik naponta fürödtek és cylinderben jártak templomba, olyan felháborító atrocitásokat követtek el, amik álmunkban sem juthattak volna eszünkbe. Korunk történelmének fényében ostobaság lenne azt hinni, hogy ilyesmi nem eshet meg újra. Megeshet, és kétség nem fér hozzá, hogy meg is fog esni. De okkal hihetjük, hogy a közeljövőben az 1984 megtorló módszereit a *Szép új világ* eljárásai és manipulációi váltják fel.

Kétféle propagandát ismerünk: az olyan cselekvést támogató értelmes propagandát, amely azoknak a felvilágosult önértékével áll összhangban, akik terjesztik, és azokéval, akiknek szól, és az értelmetlen propagandát, amely senkinek a felvilágosult önértékével nem áll összhangban, hanem szenvedélyek, vak ösztönök, tudatalatti vágyak vagy félelmek diktálják, illetve azokra hatnak. Ott, ahol egyének cselekedeteiről van szó, a felvilágosult önértéknél jóval szertelenebb indítékok működnek közre, de ahol a kollektív cselekedetet a politika és gazdaság területein kell érvényesíteni, ott a felvilágosult önérték az eredményt hozó indítékok közül bizonyára a legkiemelkedőbb. Ha a politikusok és választóik minden cselekedetükkel maguk vagy hazájuk hosszútávú érdekeit szolgálnák, ez a világ valóságos földi paradicsom lenne. Sajnos, gyakran mégis saját érdekeik ellen cselekednek, pusztán azért, hogy legkevesbé tiszteletre méltó szenvedélyeiket kielégítsék, következésképpen ez a világ egy siralomvölgy. A felvilágosult önértékkel összhangban lévő cselekedetet támogató propaganda a józan gondolkodásra apellál, mégpedig a lehető legjobb, részletesen és becsületesen kifejtett bizonyítékra alapozott logikus érvek segítségével. Az önértéknél alantasabb ösztönök diktálta cselekedetet támogató propaganda hamis, elferdített vagy töredékes bizonyítékkal áll elő, kerüli a logikus érveket, és áldozatait megkísérli divatos jelszavak pusztán ismételtetésével, idegen vagy hazai bűnbakok dühödt ócsárlásával, a legalantasabb szenvedélyeknek a legmagasabb eszményekkel való ravasz összekapcsolásával befolyásolni, hogy az atrocitásokat Isten nevében kövessék el, és a reálpolitika legcinikusabb válfaja vallási

elvvé és hazafias kötelességgé váljon.

John Dewey azt állítja, hogy "a közös emberi természetbe, általánosságban annak lehetőségeibe, kiváltképp annak hatalmába vetett hit megújítása - hogy a józan észérvekre és az igazságra hallgasson - biztosabb védőbástya a diktatúra ellen, mint az anyagi siker demonstrálása vagy különleges jogi és politikai formák odaadó bálványozása." A józan észérvekre és az igazságra hallgatás képessége valamennyiünkben megvan, de sajnos ugyanígy megvan az a hajlam is, hogy az esztelenségre és a hamisságra hallgassunk, kivált akkor, amikor a hamisság valamilyen kellemes érzést ébreszt bennünk, vagy ahol az oktalanságra apelláló hang megfelelő hűrt pendít meg lényünk primitív, emberalatti mélységeiben. A cselekvés bizonyos szféráiban az emberek megtanultak elég következetesen az észokokra és az igazságra hallgatni. Tudós cikkek szerzői nemtudós- és technológustársaik érzelmeire akarnak hatni. Azt teszik közzé, amit legjobb tudásuk szerint a valóság valamely sajátos vonatkozásáról az igazságnak vélnek, logikusan kifejtik az általuk megfigyelt tényeket, és nézőpontjukat érvekkel támasztják alá, és ezekkel mások józan ítélőképességére igyekeznek hatni. Mindez meglehetősen könnyű a természetben és a technológia területén. Jóval nehezebb azonban a politika, vallás és etika terén. Itt gyakran kisiklanak a markunkból a lényeges tények. Ami a tények értelmét illeti, az természetesen attól a bizonyos eszmerendszertől függ, amelynek szempontjából tolmácsolni akarjuk őket. És ez még nem is az egyedüli nehézség, amellyel a józanul gondolkodó igazságkereső szembekerül. A közéletben és a magánéletben is gyakorta megesik, hogy egyszerűen nincs idő az odavágó tényeket összegyűjteni vagy jelentőségüket mérlegelni. Kénytelenek vagyunk elégtelen bizonyíték alapján és a logika fényénél jóval halványabb világítás mellett cselekedni. Még ha a világon a legjobb akarat is vezérel bennünket, akkor sem lehetünk mindig teljesen hűek az igazsághoz vagy következetesen józanok. Egyedül az áll hatalmunkban, hogy olyan igazak és józanok legyünk, amennyire ezt körülményeink engedik, és a mások által megfontolás céljából elének tárt korlátozott igazságra és tökéletlen okoskodásra a lehető legodaadóbban figyeljünk.

"Egy nemzet, ha egyszerre akar tudatlan és szabad lenni" - írta Jefferson - "akkor olyasmire vágyik, ami sosem volt és sosem lesz... Egy nemzet tájékoztatás hiányában sosem érezheti magát biztonságban. Ott, ahol sajtószabadság van, és mindenki tud olvasni, minden ember biztonságban van." Az Atlanti-óceán túlsó partján az ész egy újabb szenvedélyes bajnoka körülbelül vele egyidőben szinte pontosan ugyanígy gondolkodott. John Stuart Mill apjáról, James Mill utilitarista filozófusról a következőket írta: "Oly kizárólagosan az értelemnek az emberiség gondolkodására gyakorolt hatására hagyatkozott - feltéve, hogy az értelem utat talál az emberek gondolkodásához -, hogy úgy érezte, teljes győzelmet lehetne aratni, ha az egész nemzet olvasni tudna, és akár szóban, akár írásban minden rendű és rangú véleményt eléjük lehetne tárni, és ha az általános választójog lehetővé tenné, hogy olyan törvényhozást javasolhassanak, amely a magukévá tett véleményt hatályba

lépteti." Mindenki biztonságban van, teljes győzelmet lehetne aratni! Ismét a tizennyolcadik századi optimisták hangja csendül fel. Igaz, Jefferson legalább annyira realista, mint amennyire optimista volt. Keserves tapasztalatai megtanították arra, hogy a sajtószabadsággal szégyenteljesen vissza lehet élni. "Semmit sem hihetünk el, amit az újságban írnak" - jelentette ki. És mégis kitartott amellett - s ebben csak igazat adhatunk neki -, hogy "az igazság határain belül a sajtó nemes intézmény, egyformán barátja tudománynak és polgári szabadságnak." Egyszóval a tömegkommunikáció se nem jó, se nem rossz, egyszerűen csak hatalom, s mint minden hatalommal élni és visszaélni lehet vele. Ha helyesen élünk velük, úgy az írott sajtó, a rádió és a film elengedhetetlenek a demokrácia fennmaradásához. Ha visszaélünk velük, akkor a diktátor fegyvertárának legfélelmetesebb fegyvereivé válnak. A tömegkommunikáció terén csakúgy, mint a vállalkozás szinte minden területén a műszaki fejlődés a Kisembert hátrányos helyzetbe hozta, a Nagyembert viszont segítette. Már vagy ötven évvel ezelőtt minden demokratikus ország rengeteg kis folyóirattal és helyi napilappal büszkélkedhetett. Vidéki szerkesztők ezrei befolyástól mentes vélemények ezreit hangoztatták. Lényegében bárki megjelentethetett bármit. Jogi szempontból a sajtó még ma is szabad, de a kis lapok többsége nyomtalanul eltűnt. A Kisember már nem tudja fizetni a facellulóz, a modern nyomdagépek és a hírügynökségek költségeit. A diktatórikus Keleten politikai cenzúrát alkalmaznak, és a tömegkommunikációs médiát az állam ellenőrzi. A demokratikus Nyugaton gazdasági cenzúra van, és a tömegkommunikációs médiát a Hatalmi Elit tagjai ellenőrzik. A növekvő költségek és a kommunikációs hatalomnak pár hatalmas konzern kezében történő koncentrációja kevésbé kifogásolható, mint az állami tulajdonú tömegkommunikáció és kormánypropaganda, de bizonyosan nem olyasmi, amit egy jeffersoni demokrata helyeselne.

A propagandát illetően az általános műveltség és a szabad sajtó korai szószólói csak két lehetőséggel számoltak: a propaganda vagy csak igaz vagy csak hamis lehet. Nem látták előre, ami valójában s elsősorban nyugati kapitalista demokráciáinkban bekövetkezett: egy kiterjedt tömegkommunikációs ipar kialakulását, amelyet mindent összevetve sem nem az igaz, sem nem a hamis, hanem az irreális, a különböző mértékben a tárgyhoz nem illő érdekel. Úgy is mondhatnánk, hogy elmulasztották számba venni az ember szórakozás utáni szinte csillapíthatatlan vágyát.

A múltban a legtöbb embernek esélye sem volt arra, hogy ezt az éhséget csillapítsa. Talán szerettek volna szórakozni, ám mindhiába. Csak egyszer egy évben mulathattak igazán, az "ünnepségek fennkölték voltak, és ritkán került rájuk sor", alig volt, aki olvasni tudott, és olvasnivaló sem sok akadt, a közeli mozira leginkább emlékeztető kikapcsolódást a plébániatemplom kínálta, ahol az "előadásokat" - jóllehet gyakoriak voltak - egyfajta egyhangúság jellemezte. Hogy a jelenlegiekre legalább nyomokban hasonlító körülményeket találjunk, ahhoz vissza kellene nyúlnunk a császárkori Rómához, ahol a lakosság jó kedélyét gyakori, ingyenes és

változatos szórakozással őrizték meg: verses drámáktól a gladiátorviadalokig, Vergilius verseinek szavalatától a gátlástalan öklözésig, hangversenyektől a katonai parádéig és nyilvános kivégzésekig minden előfordult. De még Rómában sem ismerték azt a vég nélküli kikapcsolódást, amit ma az újságok és képeslapok, a rádió, televízió és a mozi nyújtanak. A Szép új világ szünet nélküli izgalmas szórakozása (sztereoszkóp tapi, orgia Forddal, centrifugális labdajátékok) szándékos politikai fortély volt, hogy az embereket megakadályozzák abban, hogy túlzott figyelmet szenteljenek a társadalmi és politikai helyzet realitásainak. A vallás másvilága különbözik a szórakoztatás másvilágától, egy dologban azonban hasonlítanak egymásra: egyik sem "e világról való." Mindkettő eltereli a figyelmet s mindkettő - ha túl sokáig élünk velük - marxi kifejezéssel "a tömegek ópiumává", ennél fogva a szabadságra veszélyessé válhat. Csak az éberek őrizhetik meg szabadságukat, csak azok remélhetik, hogy demokratikus módszerekkel eredményesen kormányozhatják önmagukat, akik szüntelenül szemfülesek és intelligensek. A társadalom, amelynek jelentős hányada általában egyáltalán nem szemfüles, nem itt és most, nem is az előrelátható jövőben, hanem valahol másutt, a sport és a szappanoperák, a mitológiai és metafizikai képzeletvilág másvilágaiban töltik idejüket, nehezen tudnak majd ellenállni azok beavatkozásának, akik megpróbálják manipulálni és irányítani őket.

A mai diktátorok propagandájukban többnyire az ismétlésre, elhallgatásra és racionalizálásra hagyatkoznak: azokat a divatos frázisokat ismétlik, amiket igaznak akarnak elfogadtatni, azokat a tényeket hallgatják el, amikről nem akarnak tudomást venni. Azokat a szenvedélyeket akarják felkorbácsolni és racionalizálni, amik a Pártnak vagy az Államnak hasznára válhatnak. Miután a manipuláció művészetét és tudományát egyre jobban megértik, a jövő diktátorai kétségtelen megtanulják majd, hogyan kombinálják ezeket a módszereket azzal a szüntelen szórakoztatással, ami Nyugaton már-már azzal fenyeget, hogy a lényegtelenség mocsarába taszítja a személyes szabadság fenntartásához és a demokratikus intézmények fennmaradásához feltétlen szükséges racionális propagandát.

V.

Propaganda a diktatúrában

A második világháború utáni tárgyalásán Albert Speer, Hitler fegyverkezési és katonai ellátási minisztere hosszú beszédet mondott, amelyben döbbenetes éleslátással írta le a náci zsarnokságot, és elemezte annak módszereit. "Hitler diktatúrája" - mondta - "egyetlen lényeges szempontból különbözött a történelem összes megelőző diktatúrájától. A modern technikai fejlődés jelenlegi szakaszában ez volt az első diktatúra, amely saját országa leigázásához felhasználta az összes rendelkezésre álló technikai eszközt; olyanokkal, mint a rádió és a hangszóró nyolcvan millió embert fosztott meg önálló gondolkodásától. Így vethette alá őket egyetlen ember akaratának... A korábbi diktátoroknak magasan képzett segítőtársakra volt szükségük, még a legalsóbb szinten is; olyanokra, akik képesek voltak az önálló gondolkodásra és cselekvésre. A modern technikai fejlődés korának parancsuralmi rendszere megvan ilyen emberek nélkül, és a kommunikáció modern módszereinek köszönhetően az alacsonyabb rangú vezetést gépiesíteni lehet. Így jött létre a parancsokat kritika nélkül elfogadók új típusa."

Profetikus mesém Szép új világában a technológia fejlődése messze túlszárnyalta azt a szintet, amit Hitler annak idején elért, következésképpen a parancsvégrehajtók náci megfelelőiknél is jóval kevésbé voltak kritikusak, s jóval engedelmesebben szolgálták a parancsotzó elitet. Mi több, genetikailag egységesítették, és a születést követően úgy kondicionálták őket, hogy alárendelt feladataikat zokszó nélkül ellássák, így tudni lehetett, hogy olyan kiszámíthatóan viselkednek majd, mint a gépek. Egy későbbi fejezetben azt is láthatjuk majd, hogy a kommunista diktatúrákban már megkezdtek az "alsóbb szintű vezetés" ilyen jellegű kondicionálását. A kínaiak és az oroszok nem pusztán a fejlődő technológia közvetett hatására építenek, hanem közvetlen hatást gyakorolnak alsóbb szintű vezetőik lelki-fizikai állapotára, amikor testüket és lelküket egy kíméletlen, és ahogy mondani szokták, igen hatásos edzésnek vetik alá. "Sokakat kísértett a félelem" - mondta Speer -, "hogy a nemzeteken egy nap majd technikai eszközök uralkodnak. Hitler diktatórikus rendszerében ez a rémálom majdnem megvalósult." Majdnem, de mégsem egészen. A náciaknak talán nem volt elég intelligenciájuk, és az idejük is hiányzott ahhoz, hogy alsóbb szintű vezetőiket agymosásnak és átnevelésnek vessék alá. Megeshet, hogy bukásuknak talán épp ez az egyik oka.

A hitleri időszak óta az önjelölt diktátorok rendelkezésére álló technikai eszközök fegyvertára jelentősen bővült. A rádió, hangszóró, mozikamera és a rotációs nyomdagép mellett a modern propagandista felhasználhatja a televíziót is, hogy megbízója képét és hangját világgá röptesse, mint ahogy mágnesszalagon hangot és képet is rögzíthet. A műszaki fejlődésnek köszönhetően a Nagy Testvér mára csaknem Istenhez hasonlóan mindenütt jelenvalóvá válhat. A majdani diktátornak

nemcsak a technika frontján siettek a segítségére. Hitler kora óta komoly előrelépést tettek az alkalmazott pszichológia és neurológia terén, amelyek mind a propaganda, átnevelés és agymosás külön birodalmi. Régen az emberi gondolkodás megváltoztatásának művészei sarlatánok voltak. Számtalan kudarc és újrakezdés után kidolgoztak egy sor fortélyt és eljárást, amelyeket igen eredményesen alkalmaztak, jóllehet nem voltak pontosan tisztában hatékonyságuk mibenlétével. Ma a tudatirányítás művészete a legjobb úton halad a tudományvá válás felé. E tudomány gyakorlói már tudják, hogy mit tesznek, és mi okból. Munkájukat a tapasztalati bizonyítékok biztos alapjára épített szilárd elméletek és feltevések útmutatása szerint végzik. Hála az új meglátásoknak és fogásoknak, a "rémálom, ami majdnem megvalósult Hitler parancsuralmi rendszerében", hamarosan teljes mértékben megvalósítható lehet.

De mielőtt rátérnénk az új meglátásokra és fogásokra, vessünk egy pillantást a rémálomra, amely majdnem valóra vált a náci Németországban. Mik voltak azok a módszerek, amelyekkel Hitler és Goebbels "nyolcvan millió embert megfosztott az önálló gondolkodástól, és egy ember akarátának vetette alá őket"? Az emberi természet milyen elméletére alapozták ijesztően hatásos módszereiket? E kérdésre részben Hitler saját szavaival válaszolhatunk. És milyen világosan érthető, agyafúrt szavak ezek! Amikor olyan általános fogalmakról ír, mint Faj, Történelem és Gondviselés, Hitler egyszerűen olvashatatlan. Amikor azonban a német tömegekről és azokról a módszerekről ír, amelyekkel uralkodott rajtuk, és vezette őket, stílusa gyökeres változáson megy át. Badarságból józan világosság, dagályosságból cseppet sem szívbajos, cinikus érthetőség lesz. Hitler a maga filozófiai elmélkedései során vagy zavaros álmodozásba merült, vagy mások bárgyú gondolatait szajkózta. A tömegekről és a propagandáról közzétett észrevételei azt tükrözik, hogy olyasmiről ír, amit közvetlen tapasztalatból ismer. Legtehetségesebb életrajzírója, Mr. Alan Bullock szerint "Hitler a történelem legnagyobb demagógja" volt. Azok, akik hozzáteszik, hogy "csupán egy demagóg", nincsenek tisztában a politikai hatalom természetével a tömegpolitika korában. Amint Hitler maga mondta: "Vezérnek lenni annyit tesz, mint képesnek lenni a tömegek mozgatására." Hitler célja először is az volt, hogy a holtpontról kimozdítsa a tömegeket, és ha sikerült elválasztania őket erkölcsi elveiktől és mindattól, amihez hagyományos hűség kötötte őket, a többség hipnotizált egyetértésével egy maga tervezte új diktatórikus rendet erőltessen rájuk. Hermann Rauschnig 1939-ben a következőket írta: "Hitler mély tisztelettel viseltetik a katolikus egyház és a jezsuita rend iránt, mégpedig nem keresztény doktrínájuk, hanem az általuk kidolgozott és működtetett "gépezet", hierarchikus szervezetük, ördögien ravasz taktikájuk, az emberi természet ismerete és a hívek feletti uralom érdekében az emberi gyöngeségek bölcs kihasználása miatt." Klerikalizmus kereszténység nélkül, szerzetesi fegyelem nem Istenért vagy a személyes megváltásért, hanem az Államért és a Vezetővé emelkedett Demagóg nagyobb dicsőségéért és hatalmáért - ez volt a cél, amelyet a tömegek módszeres terelésével el kellett érni.

Lássuk hát, miként vélekedett Hitler a tömegekről, amiket megmozgatott, s ezt hogyan vitte véghez. A kiindulásként szolgáló elv értékítélet volt: a tömegek végtelenül megvetésre méltók. Képtelenek elvontan gondolkodni, és közvetlen tapasztalati körükön kívül a tények nem érdeklik őket. Nem tudás vagy józan gondolkodás, hanem érzelmek és tudat alatti ösztönök határozzák meg viselkedésüket. "Pozitív és negatív hozzáállásuk" ezekben az ösztönökben és érzésekben "gyökerezik". A siker érdekében egy propagandistának meg kell tanulnia ezeket az ösztönöket és érzelmeket manipulálni. "A földön lezajló legnagyobb forradalmakat hajtó erő soha nem egy tudományos tanítás lényege volt, amely meghódította a tömegeket, hanem valamiféle rajongás, amely ihletet adott nekik, gyakran egyfajta hisztéria volt ez, amely tettekre sarkallta az embereket. Annak, aki a tömegeket meg akarja nyerni, ismernie kell a szívük nyitját." Freud után szabadon a tudattalanjuk nyitját.

Hitler a legerősebb benyomást az alsó középosztály tagjaira tette, akik az 1923-as infláció idején mentek tönkre, s akiket az 1929-es világválság s az azutáni évek ismét nyomorba döntöttek. "A tömegek", akiket emleget, ezek a megzavarodott, csalódott és krónikusan szorongó milliók voltak. Hogy még tömegszerűbbé, még egyöntetűbben emberalattivá gyúrja őket, Hitler ezrével és tízezérel hatalmas csarnokokba és stadionokba terelte össze őket, ahol az egyének elveszthették önazonosságukat, de még elemi emberségüket is, és eggyé válhattak a tömeggel. Az ember kétféleképp kerülhet közvetlen kapcsolatba a társadalommal: valamilyen családi, hivatásbeli vagy vallási csoport vagy egy tömeg részvevőjeként. Egy csoport képes arra, hogy olyan erkölcsösen és intelligensen viselkedjék, ahogy a csoportot alkotó egyének, a tömeg azonban fejtelenség, nincs saját célja és bármire képes, az intelligens cselekvést és a józan gondolkodást kivéve. Tömegbe verődve az emberek elvesztik gondolkodóképességüket és az erkölcsi választás képességét. Befolyásolhatóságuk addig a pontig fokozódik, ahol már megszűnik az önálló véleményalkotás vagy akarat. Könnyen fel lehet érzelmeiket korbácsolni, elvesztik minden egyéni vagy kollektív felelősségérzetüket, hirtelen düh-, lelkesedés- és pánikrohamoknak vannak kitéve. Egyszóval a tömeg részvevőjeként az ember úgy viselkedik, mintha nagy adag kábítószer szedett volna be. Annak az áldozata lesz, amit én csak "csordamérgezésnek" nevezek. A csordaméreg az alkoholhoz hasonlóan aktív, kifelé fordító kábítószer. A tömegtől megrészegült egyén levetkőz minden felelősséget, intelligenciát és erkölcsöt, s ezekből valami eszeveszett, állati nemtörődömségbe menekül.

Hosszú agitátori pályája során Hitler is tanulmányozta a csordaméreg hatását, és megtanulta, hogyan használja ki saját céljai megvalósítása érdekében. Rájött, hogy a szónok az írónál jóval eredményesebben hathat azokra a "rejtett erőkre", melyek az embereket cselekvésre ösztönzik. Az olvasás magánjellegű és nem kollektív cselekvés. Az író egyénekhez szól, akik a normális józanság állapotában, egyedül

üldögélnek. A szónok csordaméregtől már alaposan megittasult egyénekből álló tömeghez szól. A tömeg a hatalmában van, és ha érti a dolgát, azt tehet vele, amit akar. És Hitler, mint szónok kivételesen jól értette a dolgát. Saját szavaival élve képes volt rá, hogy a "hatalmas tömeg irányítását úgy kövesse, hogy hallgatói eleven érzelmei vessék fel számára azt a találó szót, amelyre szüksége volt, s amelyet azután visszafordított, hogy e fegyverrel hallgatói szívébe találjon." Otto Strasser egy "hangszórónak" nevezte, aki "egy egész nemzet legtitkosabb vágyait, legelfogadhatatlanabb ösztöneit, szenvedéseit és személyes gyűlölködését hirdette nyilvánosan." Húsz évvel azelőtt, hogy a Madison Avenue "motivációs kutatásba" fogott volna, Hitler már szisztematikusan feltárta és kiaknázte a tömegek titkos félelmeit és reményeit, vágyait, szorongásait és csalódottságát. A reklámszakértők a "rejtett erők" manipulálásával vesznek rá minket, hogy árujukat - egy fogkrémet, cigarettamárkát, politikai jelöltet - megvásároljuk. Ugyanezekre a rejtett erőkre támaszkodva - és másokra, amelyek túl veszélyesek ahhoz, hogy a Madison Avenue akár csak érinteni merje őket - vette rá Hitler a német tömegeket, hogy egy Führert, egy tébolyult filozófiát és a második világháborút vásárolják meg maguknak.

A tömegektől eltérően az intellektuelek inkább a racionalitás és a tények iránt érdeklődnek. Kritikus gondolkodás módjuk immunissá teszi őket a többségnél oly jól bevált propagandával szemben. A tömegek körében az "ösztön mindenek felett való, s ebből fakad a hit... Míg az egészséges köznép összébb zárja sorait, hogy emberi közösséget alkosson (mondanunk sem kell, hogy a Vezér uralma alatt), addig az intellektuelek fejtellenül rohangálnak. Képtelenség velük történelmet csinálni, és lehetetlen közösséggé kovácsolni őket." Az intellektuel olyan ember, aki bizonyítékot akar látni, megdöbben a logikai következetlenségek és hamis okoskodások hallatán. A gondolkodás eredendő bűnének tekinti a túlzott leegyszerűsítést, és ódzkodik a propagandista munkaeszközei közé tartozó jelszavaktól, általános kijelentésektől és merész általánosításoktól. "A hatékony propagandát" - írta Hitler - "néhány elengedhetetlen szükségszerűségekre kell leszűkíteni, s azokat csupán pár elcsépelet frázisba kell önteni." Ezeket az elcsépelet frázisokat állandóan ismételtetni kell, mert "csakis a folytonos szajkózással lehet elérni, hogy egy eszmét a tömeg emlékezetébe vessünk." A filozófus megtanít bennünket arra, hogy elbizonytalanodjunk a kézenfekvőnek tűnő kijelentések hallatán. A propaganda ezzel szemben arra tanít meg, hogy magától értetődőnek fogadjunk el olyasmit, amellyel kapcsolatban ésszerű lenne kétséget érezni vagy tartózkodni az ítéletalkotástól. A demagógot az a cél vezérli, hogy saját vezetése alatt társadalmi összetartozást hozzon létre. De mint arra Bertrand Russell rámutatott, "az empirikus alapok nélküli dogmarendszerek, mint a skolasztika, marxizmus és fasizmus azzal az előnnyel járnak, hogy híveik körében erős társadalmi összetartozást teremtenek." A demagóg propagandistának éppen ezért következetesen dogmatikusnak kell lennie. Csak fenntartás nélküli kijelentések hagyhatják el a száját. Világképében nincsenek szürkék, minden vagy ördögien fekete vagy mennyeien fehér. Hitler szerint a propagandistának "egy módszeresen egyoldalú álláspontot kell képviselnie minden felmerülő problémával

szemben." Soha nem ismerheti be, hogy esetleg tévedett, vagy hogy egy ellentétes véleményt képviselőnek akár csak töredékében is igaza van. Az ellenféllel nem vitatkozik, hanem támadja, lehurrogja, vagy ha az túlságosan kellemetlenné válik, likvidálja. Az ilyesmi talán felháborítja az erkölcsi szempontból kényes gyomrú intellektuelt. De a tömegek mindig meg vannak győződve arról, hogy "a jog az aktív agresszor oldalán áll."

Ez volt hát Hitler véleménye a tömegbe tömörült emberiségről. Véleménye nagyon elítélő volt. Vajon egyúttal téves is volt? A fa gyümölcséről ismerjük meg, az emberi természet elméletében, amely olyan ijesztően hatékony eljárásokat eredményezett, kell lennie legalább egy csipetnyi igazságnak. A kis csoportokban más egyénnel szabadon kapcsolatot teremtő egyének erényesek és intelligensek. Mint ahogy bűnösök és ostobák is lehetnek. De az emberalatti esztelenség, amelyre a demagóg apellál, az az erkölcsi idiotizmus, amire támaszkodik, amikor áldozatait cselekvésre sarkallja, nem egyénekre jellemző, hanem csupán a tömegbe verődött emberekre. Az esztelenség és erkölcsi gyengeelméjűség nem jellegzetes emberi tulajdonságok, hanem a csordaméregzés tünetei. A jelentősebb világvallásokban a megváltás és megvilágosodás egyénhez kötött. A mennyek országa az emberi elmében lakozik, s nem a tömeg kollektív esztelenségében. Krisztus azt ígérte, jelen lesz, ahol ketten vagy hárman összegyűlnek. Egy szóval sem említette, hogy ott is jelen lenne, ahol ezrek csordaméreggel kábítják egymást. A náciak alatt hihetetlenül sok ember érzett készletet, hogy hosszan, tömött sorokban A ponttól B-ig, majd vissza az A ponthoz meneteljen. "Az, hogy az egész népet meneteltették, értelmetlen idő- és energiapocsékolásnak tűnt. Csak sokkal később sikerült felfedni a célok és eszközök megfontolt szabályozására épített árnyalt szándékot" - írta Hermann Rauschnig. - "A menetelés eltereli az emberek gondolatait. A menetelés megöli a gondolkodást. Elpusztítja az egyéniséget. Elengedhetetlen varázsütés, amellyel a népet hozzá lehet szoktatni egy gépies, szinte rituális tevékenységhez, amely idővel második természetévé válik."

Hitler a maga szempontjából és azon a szinten, amit rettenetes munkájához kiszemelt, tökéletesen mérte fel az emberi természetet. Mi, akik nem a tömeg alkotórészeinek vagy brigádokba, ezredekbe szervezett kollektíváknak tekintjük, felismerjük Hitler fertelmes tévedését. A fokozódó túlnépesedés, túlszervezettség és az egyre hatásosabb tömegkommunikációs eszközök korában hogyan is őrizhetnénk meg az emberi egyéniség csorbíthatatlanságát, és állítanánk vissza annak értékét? Ez az a kérdés, amit most még feltehetünk, és amire talán helyes választ adhatunk. Egy nemzedékkel később talán már túl késő lesz, hogy választ találjunk, s esetleg még a kérdés feltétele is lehetetlenné válik annak a jövőbeli korszaknak fojtogatóan kollektív levegőjében.

VI.

Az eladás művészete

A demokrácia fennmaradása attól függ, hogy a többség képes lesz-e kellő információ birtokában realiztikusan választani. A diktatúra lényege, hogy cenzúrázza, eltorzítja a tényeket, nem az észre, nem az egészséges önérdelkekre hat, hanem szenvedélyekre és előítéletekre, ahogy Hitler nevezte, az emberi elme mélyén lévő "rejtett erőkre".

Nyugaton demokratikus elveket hirdetnek, és számos tehetséges és lelkiismeretes újságíró mindent elkövet, hogy a választókat kellő információval lássa el, és észérvekkel beszélje rá, hogy az ismeretek fényében realiztikusan válasszanak. Mindez a közjót szolgálja. Sajnos a propaganda a nyugati demokráciákban és főleg Amerikában kétarcú. A szerkesztőség élén gyakran egy demokratikus dr. Jekyll áll, aki boldogan bebizonyítaná, hogy John Dewey-nak igaza volt az igazságra és józan észre fogékony emberi természettel kapcsolatban. Csakhogy ez a derék ember a tömegkommunikáció gépezetének csak egy kis szegmensét irányítja. A reklám racionalitásellenessége miatt demokráciaellenes Mr. Hyde vagy inkább egy dr. Hyde kezében van, mivel Hyde-nak már Ph.D.-je van pszichológiából és magiszteri fokozata társadalomtudományokból. Ez a dr. Hyde igencsak el lenne keseredve, ha mindenki olyan lenne, mint John Dewey hiszi. Az igazság és józan ész Jekyll asztala, nem az övé. Hyde Motivációs Elemző, s az a feladata, hogy az emberi gyengeségeket és gyarlóságokat, azokat a tudatalatti vágyakat és félelmeket kutassa és tanulmányozza, amelyek az emberek tudatos gondolkodásának és szembetűnő tetteinek az esetek többségében mozgatórugói. Mindezt nem moralistaként teszi, akiben buzog a vágy, hogy jobbá formálja az embereket vagy orvosként egészségüket, hanem pusztán azért, hogy rájöjjön, miként tudja a legjobban kihasználni az emberi tudatlanságot, irracionálisitást, hogy ezzel munkaadói anyagi előnyeit szolgálja. Mindazonáltal érvelhetünk, hogy a "Kapitalizmus halott, éljen a fogyasztói társadalom!", ehhez pedig olyan kiválóan képzett eladókra van szükség, akik járatosak a meggyőzés művészetében, még annak alattomosabb fajtájában is. A szabad vállalkozási rendszerben végképp nélkülözhetetlen a legkülönbébb módszerrel végzett kereskedelmi propaganda. De ami nélkülözhetetlen, az nem feltétlen kívánatos is. Ami közgazdaságtanilag jó, nem feltétlenül előnyös férfiakra és nőkre, mint fogyasztókra nézve. Egy más, erkölcsösebb generáció értetlenül állt volna szembe ezzel a cinizmussal, mely a motivációs elemzőket jellemzi. Ma Mr. Vance Packard *Rejtett rábeszélők* című könyvét olvasva inkább mulatunk, mint felháborodunk, és bosszúság helyett csak beletörődést érzünk. Freud és a behaviorizmus ismeretében, figyelembe véve, hogy a tömegtermelésnek szüksége van a fogyasztók tömegeire, mi mást is várhatnánk. De mire számíthatunk a jövőben, kérdezhetjük? Hyde tevékenysége összeegyeztethető-e hosszú távon Jekyllével? A racionalitásért folytatott kampány sikeres lehet-e az irracionálisért folytatott

rámenősebb kampány ellenében? Olyan kérdések ezek, amelyekre e pillanatban meg sem próbálok válaszolni, vagyis függőben hagyom őket; maradjanak csak értekezésünk háttérében.

Egy demokráciában a kereskedelmi propagandista feladata bizonyos tekintetben könnyebb, bizonyos szempontból nehezebb is, mint a hatalomra került vagy a hatalmat megszerezni készülő diktátor alkalmazta politikai propagandistáé. Abból a szempontból könnyebb, hogy kezdetben jóformán mindenki pozitív előítéletekkel viseltetik a sör, cigaretta és a hűtőszekrény iránt, viszont szinte senki sem vár repesve egy zsarnokot. Nehezebb abból a szempontból, hogy a kereskedelmi propagandista a kereskedelem játékszabályai szerint nem apellálhat az emberek barbárabb ösztöneire. A tejtermékeket reklámozó örömmel hitelné el vásárlóival, hogy minden baj forrása egy istentelen nemzetközi margaringyártó-banda mesterkedése, és hazafias kötelességük odamasírozni, és felgyújtani az elnyomók gyárait. Ilyesmiről azonban szó sem lehet, így kénytelen szelídebb módszerekkel beérni. De a szelíd módszer kevésbé izgalmas, mint a verbális vagy fizikai erőszakkal kísért. A düh és a gyűlölet hosszú távon saját érdekeinket sértik. Rövid távon viszont kifizetődőek, mivel pszichikai, mi több fiziológiai elégedettséggel töltenek el bennünket, ugyanis nagy mennyiségű adrenalint és noradrenalint juttatnak a véráramba. Az emberek eleinte talán ellenszenvvel viseltetnek a zsarnokok iránt, de amikor a jelen vagy jövő zsarnokai ellenségeik elvetemültségével szemben adrenalin befecskendező kúrában részesítik őket, kivált, ha az ellenség olyan gyöngye, hogy üldözni lehet, akkor készek lelkesen követni őket. Beszédeiben Hitler folyton a "gyűlölet", "erő", "kíméletlen", "összezúzni", "csapást mérni" szavakat ismételte, s ezeket az erőszakos szavakat heves gesztusokkal kísérte. Kiabált, rikoltott, erei kidagadtak, arca elkékült. Az erős emóciók - amint ezt a színészek és drámaírók jól tudják - ragályosak. A tömeg, melyet a szónok kitörése magával ragadott, szenvedélyesen nyög, zokog és sikít, mint egy orgián. És ezek az orgiák olyan élvezetesek voltak, hogy a résztvevők lelkesen elmentek a következő gyűlésre is. Szinte nincs olyan ember, aki ne vágya békességre és szabadságra, de nagyon kevésünket lelkesítenek a békét és szabadságot éltető gondolatok, érzések és cselekedetek. Ennek fordítottja is igaz: szinte senki sem vágyik háborúra és zsarnokságra, de igen sokan nagy élvezettel adják át magukat a háborút és zsarnokságot szolgáló gondolatoknak, érzéseknek és cselekedeteknek. Ezek a gondolatok, érzések és tettek túl veszélyesek ahhoz, hogy kereskedelmi célból kiaknázzuk őket. A reklámszakértő belenyugszik ebbe a hátrányba, s így kell a legtöbbet kihoznia a kevésbé mámorító érzésekből, az irracionális csendesebb megnyilvánulásából.

Eredményes racionális propagandát csak akkor lehet kifejteni, ha az összes érintett világosan felfogja a jelképeket és azt, hogy ezek miként viszonyulnak a szimbolizált dolgokhoz és eseményekhez. Az irracionális propaganda hatásossága attól függ, hogy széles körben nem fogják fel a jelképek természetét. Az egyszerű gondolkodású

emberek hajlamosak arra, hogy egyenlőségjelet tegyenek a jelölő és a jelölt közé, és hogy dolgoknak és eseményeknek tulajdonítsák azokat a kiragadott jellemzőket, amelyeket a propagandista saját céljaira beszédeihez kiválasztott. Nézzünk egy egyszerű példát. A kozmetikumok többségében lanolin van, ami finomított gyapjúzsír és víz emulzióvá vegyített keveréke. Ez az emulzió sok értékes tulajdonsággal bír: a bőr beissza, nem avasodik meg, enyhén fertőtlenítő hatású és így tovább. De a kereskedelmi propagandista nem az emulzió valódi erőseit hangoztatja. Valami megkapóan érzéki nevet ad neki, elragadtatva és félrevezetően a női szépséget dicséri, káprázatos szökeket mutat a képeken, amint bőrüket tápláló anyaggal kényeztetik. A "kozmetikumgyártók" - írta az egyik propagandista - "nem lanolint, hanem reményt árulnak." És ezért a reményért, szemfényvesztésért a nők a krém értékének tíz-húszszorosát fizetik, amit a propagandista félrevezető jelképekkel olyan ügyesen összekapcsolt azzal a mélyen gyökerező, szinte egyetemes női vágygal, hogy a másik nem szemében vonzók legyenek. Az ilyen propagandában rejlő elvek igen egyszerűek. Keressünk egy egyszerű vágyat, mindennapi, nemtudatos félelmet vagy szorongást, találjuk ki, hogyan tudnánk ezt a vágyat vagy félelmet összekapcsolni a termékkel, amit el akarunk adni, aztán verbális vagy képi jelképekkel építsünk egy hidat, amin a vevő tényről az álomhoz, álomtól ahhoz az illúzióhoz juthat, hogy ha termékünket megveszi, valóra válthatja ezt az álmot. "Nem narancsot veszünk már, hanem életerőt, nem autót, hanem presztízst." Igaz ez bármi másra is. A fogkrémmel nem egy tisztálkodási- és fertőtlenítőszer veszünk, hanem megszabadulunk a félelemtől, hogy szexuálisan esetleg visszataszítóak vagyunk. A vodkával és whiskyvel nem egy protoplazmás mérget vásárolunk, amely kis mennyiségben pszichikailag kellemesen megnyugtatja az idegrendszert, hanem barátságot és jó haverokat, a Dingley Dell melegét és a Mermaid-taverna ragyogását. Hashajtóinkkal egy görög isten egészségét, Diána egyik nimfájának szépségét vesszük meg, a hónap sikerkönyvével kultúrát, kevésbé olvasott szomszédaink irigységét és a műveltek tiszteletét szerezzük meg. A motivációs elemző minden esetben talál egy mélyen rejlő vágyat vagy félelmet, amelynek energiájával ráveszi a vásárlót, hogy pénzétől megváljon, és így mozgassa az ipar gépezetét. Ez a potenciális energia, amely számtalan egyén agyában és testében rejtőzik, gondosan egymás mellé helyezett jelképek sora révén felszabadul és áthelyeződik, eközben pedig kijátssza a racionalitást és elhomályosítja a valódi problémát.

A jelképek olykor túlzottan is hatásosak, kivételesek és lenyűgözőek a maguk módján, hatásuk tehát e tulajdonságok birtokában érvényesül. Ide tartozik a vallási pompa és rítus. A "szentség e szépségei" erősítik a hitet vagy segítik a megtérést. Ily módon - mivel csak az esztétikai érzékre hatnak - sem az igazságot, sem azoknak a doktrínáknak az erkölcsi értékét nem garantálják, amelyekkel önkényesen összekapcsolták őket. Történelmi tény, hogy a szentség szépségeit gyakran a szentségtelenség szépségeivel párosították, s azok valójában túltettek rajtuk. Hitler idején az évente megrendezett nürnbergi nagygyűlés a rítusok és a színházművészet remekei voltak. "A háború előtt hat évet töltöttem Szentpéterváron, az orosz balett

fénykorában" - írta Sir Neville Henderson, a hitleri Németországba akkreditált angol nagykövet -, "de pompa tekintetében egyetlen balett sem ért fel a nürnbergi nagygyűlésekkel." Keatsset juttatja az ember eszébe:

"A Szép: igaz s az Igaz: szép!"
(Óda egy görög vázához, ford. Tóth Árpád).

Sajnos, ez az azonosság csak valami végső, világok feletti szinten létezik. A politika és teológia szintjén a szép tökéletesen megfér az értelmetlenséggel és a zsarnoksággal. Ami végtére is nagy szerencse, mert ha a szép nem férne meg az oktalansággal és a zsarnoksággal, akkor igen kevés művészet lenne a világon. A festészet, szobrászat és építészet remekműveit vallási vagy politikai propagandaként, egy isten, egy kormány vagy egy papság nagyobb dicsőségére alkották. De a legtöbb király és pap despota volt, és babonáság járt át minden vallást. A zseni a zsarnok szolgája volt, és a művészet a helyi kultuszt hirdette. Az idő múlásával a jó művészet elválk a rossz metafizikától. Megtanulhatunk-e különbséget tenni a kettő között - nem az események múltával, hanem azok történetkor? Ez kérdés.

A kereskedelmi propagandában teljesen tisztában vannak a jelkép túlzott hatásával. Minden propagandistának van művészeti osztálya, ahol állandóan azzal kísérleteznek, hogy a hirdetőtáblákat szemrevaló plakátokkal, a képeslapok hirdetési oldalait élénk rajzokkal és fényképekkel szépítsék. Nem remekművekről van szó, mivel a remekművek csak korlátozott közönségérdeklődésre tarthatnak számot, a kereskedelmi propagandista viszont a többség figyelmét akarja felkelteni, és a kevésbé nagyszerűre van szüksége. Azok, akik ezt a nem túl jó, de hatásos művészetet szeretik, feltehetően azt a terméket is szeretik majd, amellyel összekapcsolták, és amit jelképez.

A zenés Reklám egy roppant érdekes jelkép. Újkeletű, míg a teológiában és liturgiában - az egyházi ének és a zsoltár - a vallással egyidős. A hadseregben az indulók a háború kellékei. Hazafias dalaink - nemzeti himnuszaink elődei - a csoportszolidaritást szolgálták, amikor az őskori vadászok és gyűjtögetők kóbor bandái ajkán felcsendülő dallal az "ők" és a "mi" közötti különbséget hangsúlyozták. Az emberek túlnyomó többsége vonzódik a zenéhez. A dallam ráadásul könnyen bevésődik a hallgató emlékezetébe. Egy-egy melódia akár egy életen át elkísér bennünket. Vegyünk egy érdektelen állítást vagy megjegyzést. Senki sem szentel különösebb figyelmet neki. De illesszünk szavakat a fülbemászó és könnyen megjegyezhető dallamhoz, és rögvést megnő a hatalma! Ráadásul valahányszor halljuk a dallamot vagy spontán felidézzük, automatikusan eszünkbe jutnak a szavak is. Orfeusz szövetségre lép Pavlovval, a hang ereje a beidegzett reflexszel. A kereskedelmi propagandista, valamint a politika és a vallás terén tevékenykedő

kollégái a zene másik nagy előnyével is tisztában vannak. Amit kínos lenne leírni, kimondani, vagy más szájából hallani, az énekelve kellemes, sőt tartalmas. Vajon megtanulhatjuk-e, hogy különbséget tegyünk egy dal meghallgatása vagy éneklése által keltett öröm, és a készítés között, hogy higgyünk a propagandában, melyet a dal tartalmaz? Ez megint csak nyitott kérdés.

A tankötelezettségnek és a rotációs nyomdagépnek köszönhetően a civilizált országokban a propagandista már évek hosszú sora óta jóformán minden felnőtthez el tudja juttatni a mondanivalóját. Hála a rádióknak és a televízióknak ma abban a kivételes helyzetben van, hogy még az iskolázatlan felnőtteket és még írástudatlan gyerekeket is meg tudja szólítani.

A gyermekek - mint arra számítani lehet - igen fogékonyak a propaganda iránt. Nem jártasak még a világ s az emberek dolgaiban, következőképpen gyanútlanok. Kritikai érzékük fejletlen. A legfiatalabbak még nem rendelkeznek kellő ítélőerővel, az idősebbeknek nincs tapasztalata, hogy újonnan szerzett ismereteiket hatékonyan alkalmazzák. Európában az újoncokat tréfásan "ágyútölteléknek" nevezték. Öccseik és húgaik mára rádió- és televízió-töltelékké váltak. Gyermekkoromban gyermekdalokra, vallásosabb családokban egyházi énekekre tanították a gyerekeket. A kicsik ma reklámokat csicseregnek. Mi jobb: a "Rheingold a sör, a száraz sör" vagy "Míg ön durmol, dolgozik a darmol", "Időzz nálam" vagy "Leheleted friss, fogad fehér, a Pepsodenttel minden felér"? Ki a megmondhatója?

"Nem azt állítom, hogy a gyerekeket kényszeríteni kell arra, hogy ne nyüstöljék szüleiket, ha azok a televízióban látott termékeket nem veszik meg, de nem hunyhatok szemet afölött sem, hogy nap mint nap ez történik." Így nyilatkozott egy gyermekműsor népszerű sztárja. "A gyerekek" - teszi hozzá - "élőben és szóban adják vissza azt, amit naponta mondunk nekik." És idővel a televíziós reklámok élő hangfelvételei felnőnek, pénzt keresnek, és megveszik az ipari termékeket. "Gondoljanak csak bele" - kiált fel eksztatikusan Mr. Clyde Miller - ", gondoljanak csak bele, micsoda hasznot hajt majd cégük számára, ha egy millió vagy tíz millió gyereket, akik egyszer majd felnőttek lesznek, a termékeik megvételére nevelnek, ahogy a katonákba előre belesulykolják, hogyan reagáljanak az "Indulj, előre!" vezényszóra." Igen, gondoljanak csak bele! És azt se feledjék, hogy a diktátorok és önjelölt zsarnokok évek óta éppen azon törik a fejüket, hogy a felnövő gyerekek milliói, tízmilliói és százmilliói veszik majd meg a helyi despota ideológiai termékét, és mint kitűnően kiképzett katonák reagálnak a despota propagandistái által jó előre a fiatal agyakba vésett vezényszavakra.

A számok és az önkormányzás között fordított arány áll fenn. Minél népesebb a választókerület, annál kisebb a szavazat értéke. Amikor az egyéni választó csak egy a millióból, tehetetlennek, elhanyagolható mennyiségnek érzi magát. A jelöltek, akiket hivatalba juttatott, messze vannak, a hatalmi piramis csúcsán. Elméletileg ugyan a

nép szolgái, gyakorlatilag azonban a jelöltek adnak parancsot, és tőlük távol, a piramis alján szorongó népnek kell engedelmeskedni.

A növekvő népesség és a fejlett technológia a lélekszám és a szervezetek bonyolultságának növekedéséhez vezettek, ennél fogva nőtt a hivatalnokok kezében koncentrálódott hatalom, és csökkent a választók által gyakorolt ellenőrzés, valamint a köznek a demokratikus eljárások iránti tisztelete. A modern világban működő irdatlan személytelen erőktől meggyengített demokratikus intézményeket most a politikusok és propagandisták ássák még jobban alá.

Az emberek sokféleképpen cselekedhetnek, de látszólag mindegyikük képes rá, ha erre esélyt kap, hogy kellő ismeret birtokában ésszerűen döntsön. A demokratikus intézmények csak akkor működnek, ha minden érintett legjobb tudása szerint igyekszik a racionalitás talaján maradni. De ma, a világ leghatalmasabb demokráciájában a politikusok és propagandisták feleslegessé teszik a demokratikus eljárás módokat azzal, hogy kizárólag választók tudatlanságára és irracionálisára apellálnak. "Mindkét párt", mondta 1956-ban egy vezető üzleti folyóirat szerkesztője, "azokkal a módszerekkel népszerűsíti jelöltjeit és vitapontjait, mint amiket az üzleti világ az áruk eladására kidolgozott. Ide tartozik a módszeres szelektálás és az ismétlés. A rádióban a műsort megszakító bejátszások és reklámok előre megtervezettek, és a frázisokat ismétlik. Hirdetőtáblákon a biztos hatalom szlogenjeit népszerűsítik. Zengő hang és meggyőző előadásmód mellett a jelöltek azzal a képességgel is kell, hogy rendelkezzenek, hogy hitelesnek tűnjenek a tévében.

A politikai kereskedők csupán a szavazók gyöngéire és soha nem az esetleges erősségeikre hatnak. Meg sem kísérlik, hogy a tömegeket önkormányzásra alkalmassá neveljék, hanem megelégednek azzal, hogy egyszerűen manipulálják és kihasználják az embereket. E cél elérése érdekében a pszichológia és társadalomtudományok minden erőforrását alkalmazzák, és bevetik. A választókerület gonddal kiválasztott tagjaival "mélyinterjúkat" készítenek. Ezek a mélyinterjúk azután rávilágítanak a választás idején az adott társadalomban legáltalánosabban elterjedt tudattalan félelmekre és vágyakra. A szakértők ezután kiválasztják a vágyakat - legalábbis jelképesen - leginkább kielégítő, a félelmeket leginkább elaltató vagy - ha szükséges - erősítő szófordulatokat és képeket, kipróbálják őket az olvasókon és a hallgatóságokon, a kipróbálás során szerzett tapasztalatok alapján változtatnak vagy javítanak rajtuk. A politikai kampány ezután átkerül a tömegkommunikációs szakember kezébe. Nem kell más, mint pénz és egy jelölt, aki megtanul őszintén nézni. Az új intézményrendszerben a politikai elvek és konkrét elképzelések elvesztették jelentőségüket. Valójában csakis a jelölt egyénisége számít, és az, hogy a reklámszakértők milyen képet sugallnak róla.

A jelöltnek akár energikus és férfias jelenségként, akár jóságos atyaként, de magával ragadónak kell lennie. Szórakoztató is kell hogy legyen: sosem untathatja

hallgatóságát. A televízió és rádió edzett közönség megszokta, hogy elterelik a figyelmét, és nem szereti, ha összpontosításra vagy tartós intellektuális erőfeszítésre kényszerítik. A színészpolitikus beszédei ezért olyan rövidek és lendületesek. Maximum öt percet szán a nagy horderejű, időszerű problémákra, bár megeshet, hogy hatvan másodperc alatt túlesik rajtuk, hiszen a közönség szívesebben hallana az inflációnál vagy a hidrogénbombánál derűsebb témáról. A szónoklat jellegéből adódik, hogy a politikusok és papok mindig is hajlottak a bonyolult kérdések túlzott leegyszerűsítésére. A szószékről vagy az emelvényről nehéz a teljes igazságot elmondani még a leglelkiismeretesebb szónoknak is. Azok a módszerek, amelyekkel manapság népszerűsítenek egy politikai jelöltet, mintha az egy desodor lenne, kifejezetten garantálják a választókerületnek, hogy soha többé semmiről sem hallják majd az igazságot.

VII.

Agymosás

A két előző fejezetben azokról a módszerekről ejtettem szót, amelyeket nagykereskedelmi agymanipulációnak is nevezhetünk; írásos történelmünk legnagyobb demagógja és legsikeresebb kereskedelmi ügynökei éltek vele. De egyetlen emberi problémát sem lehet kizárólag nagykereskedelmi módszerekkel megoldani. Mindennek megvan a maga ideje: van ideje a fegyvernek és van ideje az injekcióstűnek is. A következő fejezetekben azokról a módszerekről lesz szó, amelyekkel nem tömegeket, nem a széles nyilvánosságot, hanem egyes egyéneket eredményesen manipulálhatnak.

A feltételes reflexszel kapcsolatos korszakalkotó kísérletei során Ivan Pavlov megfigyelte, hogy a kísérleti állatok tartós fizikai vagy lelki stressz hatására az idegösszeroppanáshoz hasonló tüneteket produkálnak. Agyuk, amely már képtelen tovább elviselni a tűrhetetlen helyzetet, úgymond "sztrájkol", és vagy teljesen felmondja a szolgálatot (a kutya elveszti az eszméletét), vagy lelassul, szabotázsba kezd (a kutya a megszokottól eltérő módon viselkedik, vagy olyan fizikai tüneteket produkál, amit egy ember esetében hisztérikusnak neveznénk). Néhány állat a többenél jobban tűri a stresszt. Pavlov szerint a "könnyen ingerelhető" kutyák gyorsabban megbetegsznek, mint a csupán "eleven" vérmérsékletűek. A "gyenge gátló" reflexű kutyák ugyanakkor sokkal gyorsabban kimerülnek, mint a "nyugodt, egykedvű" állatok. De a végtelenségig még a legsztóikusabb kutyák sem bírják. Ha a stressz, aminek kiteszik őket elég erős, vagy elég sokáig tart, a kutya olyan szánalmasan és biztosan sodródik az idegösszeroppanás szélére, mint a legkevésbé ellenálló fajtatársai.

Pavlov megállapításai a két világháború alatt széles körben és igen aggasztóan beigazolódtak. A katonáknál bénító lelki-fizikai tünetek léptek fel egyetlen rettenetes élmény vagy egy sor, önmagában kevésbé felkavaró, de gyakran ismétlődő ijedség hatására. Rövid eszméletvesztés, szélsőséges szorongás, letargia, funkcionális vakság vagy bénulás, az események kiváltotta szokatlan reakciók, egy életen át beidegződött viselkedési formák megváltozása, vagyis pontosan ugyanazok a tünetek léptek fel az első világháborúban "harctéri idegsokként", a másodikban "háborús idegkimerültségként", mint amiket Pavlov a kutyáknál már megfigyelt. A tűréshatár egyénenként változó volt, akárcsak a kutyáknál. A modern hadviselés feltételei mellett, többé-kevésbé folyamatos stressz hatására a legtöbb ember maximális állóképessége harminc nap. Az átlagnál érzékenyebbek már tizenöt nap után összeomlanak. Az átlagnál szívósabbak negyvenöt vagy akár ötven napig is bírják. Már legalábbis azok, akik eleve épelméjűek. A dolog iróniája, hogy egyedül az elmebetegék bírják a végtelenségig a modern háborúval járó stresszt. Az egyéni elmebaj immunis a kollektív elmebaj következményeivel szemben.

Időtlen idők óta ismert tény, hogy minden embernél van egy tűréspon, és ezt régebben ki is használták. Ember ember ellen elkövetett iszonyatos kegyetlenségeit egyes esetekben a kegyetlenség szörnyű és gyönyörű szeretete motiválta. Az egyszerű sadizmust később a haszonelvűség, a teológia vagy az államérdek alakította át. Az ügyvédek kínzással és másfajta stresszel oldották meg a nem különösebben beszédes tanúk nyelvét, a papok a liberális gondolkodásúakat büntették, és véleményük megváltoztatására kényszerítették őket, a titkosrendőrség vallomást csikart ki azokból, akiket kormányellenes tevékenységgel gyanúsított. Hitler alatt a kínzást, majd az azt követő tömeges népiirtást a biológiai eretnekekkel, a zsidókkal szemben alkalmazták. Egy ifjú náci számára a koncentrációs táborokban letöltött szolgálat - Hitler szavaival élve - a "legjobb kiképzés" volt, amit "alsóbbrendű lényeken és emberalatti fajokon" szerezhetett meg. Ha a bécsi nyomornegyedekben a Hitlerbe fiatalemberként beleivódott antiszemitizmus rögeszmés jellegét tekintjük, a Szent Inkvizíció eretnekek és boszorkányok elleni irtó hadjáratának felelevenítése elkerülhetetlen volt. De a pavlovi felfedezések és a pszichiátereknek a háborús neurózisok kezelése terén szerzett tapasztalatai fényében ez az irtó hadjárat undorító és groteszk anakronizmusnak tűnik. A teljes idegösszeroppanást kiváltó stresszt olyan módszerekkel lehet előidézni, amelyek bár szörnyen embertelenek, messze alatta maradnak a fizikai kínzásnak.

Bármilyen történet is korábban, nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a kommunista rendőrség manapság széles körben már nem alkalmaz kínzást. Nem az inkvizítortól vagy az SS-tisztől vesznek ötleteket, hanem a fiziológustól és módszeresen kondicionált állataitól. A diktátor és rendőrei fontos gyakorlati következtetéseket vonnak le Pavlov eredményeiből. Ha a kutyák központi idegrendszerét tönkre lehet tenni, akkor a politikai foglyokéit is. S ehhez mindössze kellő ideig tartó, megfelelő mennyiségű stressznek kell őket kitenni. A rab a beavatkozás végén neurotikussá vagy hisztérikussá válik, és kész bármit bevallani, amit fogvatartói hallani szeretnének tőle.

Csak hogy azok nem érik be a vallomásával. Egy gyógyíthatatlan neurotikussal senki sem tud mit kezdeni. Az intelligens és gyakorlatias diktátornak nem egy elmegyógyintézetbe bedugható beteg, sem pedig egy agyonlőhető áldozat kell, hanem egy megtért ember, aki az Ügyért tőri magát. Pavlovtól azt is megtudta közben, hogy a végső idegösszeroppanás előtt a kutyák a normálisnál befolyásolhatóbbá válnak. Amikor a kutya idegrendszeri tűréshatárára vagy annak közelébe kerül, új viselkedésformákra tanítható, és úgy tűnik, hogy ezek kitörölhetetlenek. Az állatot többé lehetetlen másra szoktatni, vagyis amit stressz hatása alatt tanult, örökre bevésődik a szervezetébe.

Pszichikai stresszt sokféleképp előidézhetünk. A kutyák szokatlanul erős inger hatására megzavarodnak, vagy amikor az inger és az inger által kiváltott reflex

közötti időt ok nélkül megnyújtják, és az állatot bizonytalanságban hagyják, vagy amikor az inger épp az ellenkezője annak, amit az állat korábban megszokott, és el is vár, vagy amikor az állat a maga vonatkoztatási rendszerében semmihez sem tudja kapcsolni az ingert. Arra is rájöttek, hogy a félelem, harag vagy szorongás szándékos előidézése jelentősen növeli az állat befolyásolhatóságát. Ha elég hosszú ideig igen nagy intenzitással fenn tudják tartani ezeket az érzéseket, az agy "sztrájkol". És amikor ez bekövetkezik, a lehető legkönnyebben alakíthatunk ki az állatoknál új viselkedésformákat.

A kutya befolyásolhatóságát növelő fizikai stressz kimerültség, sebek és betegségek révén váltható ki.

Az önjelölt diktátor számára mindez gyakorlati jelentőséggel bír. Például azt bizonyítja, hogy Hitlernek igaza volt, amikor azt mondta, hogy hatásosabb éjjel, mint nappal tömeggyűlést rendezni. "Az ember akarata erősen lázong nappal az ellen, hogy mások akaratának vagy véleményének alávesse magát" - írta. - "Este azonban könnyebben megadják magukat az erősebb akarat gúzsba kötő hatalmának."

Ebben Pavlov is egyetértett volna vele. A fáradtság valóban növeli a befolyásolhatóságot. (Más okok mellett ezért is választják a televízió kereskedelmi szponzorai az esti órákat, és készek hirdetések sugárzásáért súlyos összegeket fizetni.)

A betegség a fáradtságnál is jobban növeli a befolyásolhatóságot. A kórtermek már a múltban is számtalan vallási áttérés helyszínéül szolgáltak. A jövő tudományosan képzett diktátora birodalma minden kórházat elektronikus rendszerrel és párna alatti hangszórókkal látja majd el. Előre felvett propagandaszöveget közvetítenek napi huszonnégy órán át, és a fontosabb betegekhez politikai lélekmentők és tudatmódosítók járnak, ahogy őseiket annak idején papok, apácák és ájtatos világiak látogatták.

Már jóval Pavlov előtt megfigyelték és kihasználták azt a tényt, hogy erős negatív inger hatása alatt a befolyásolhatóság nő, és a vélemény könnyebben változik. Mint *Harc az elméért* című gondolatgazdag könyvében dr. William Sargant leírja, John Wesley elsőpró prédikatori sikereit a központi idegrendszer működése intuitív megértésének köszönhette. Prédikációit mindig azoknak a gyötrelmeknek hosszú és részletes ecsetelésével kezdte, amelyeknek hallgatósága egy örökkévalóságon át minden kétséget kizáróan ki lesz téve, ha nem tér meg. Amikor azután a rémület és a kínzó büntudat hallgatóságát a teljes idegösszeroppanás határára sodorta vagy olykor össze is roppantotta, Wesley más húrokat kezdett pengetni: megváltást ígért azoknak, akik hisznek és megbánják bűneiket. Prédikációival Wesley több ezer férfit, nőt és gyermeket térített meg. Intenzív, hosszan tartó félelmet idézett elő bennük, majd a fokozott befolyásolhatóság állapotába hozta őket. Ebben az állapotban

eszükbé sem jutott megkérdőjelezni a prédikátor teológiai kijelentéseit. Később vigaszt nyújtó szavaival visszaemelte őket a kegyelem állapotába, s megpróbáltatásaik után a hívek új, általánosságban jobb viselkedésformákkal folytatták életüket, és ezek a viselkedésformák kitörölhetetlenül bevésődtek agyukba és idegrendszerükbe.

A politikai és vallási propaganda eredményessége az alkalmazott módszereken s nem a tanított doktrínákon múlik. A doktrína lehet igaz vagy hamis, üdvös vagy káros, mindez kevésbé lényeges vagy lényegtelen. Hatni fog, ha az oktatásra az idegkimerültség megfelelő állapotában kerül sor. Kedvező feltételek mellett gyakorlatilag bárkit bármire rá lehet venni.

Részletesen leírták a kommunista rendőrség politikai foglyokkal szemben alkalmazott módszereit. Az áldozattal szemben bebörtönzése első pillanatától fogva a fizikai és pszichikai stressz változatos formáit alkalmazzák. Kevés és rossz táplálékot kap, kényelmetlen körülmények között él, éjjelente nem alhat pár óránál többet. Közben pedig végig bizonytalanságban, feszült lelkiállapotban és szörnyű rettegésben tartják. Nap mint nap - vagy inkább minden éjjel, mert ezek a pavlovi rendőrök jól ismerik a fáradtság befolyásolhatóság fokozó hatását - olyan nyomozók hallgatják ki, gyakran egyvégtében órákon át, akik mindent elkövetnek, hogy megijessék, összezavarják, és rémülettel töltsék el. Néhány heti vagy havi gyötrelém után a fogoly idegei felmondják a szolgálatot, és bármit bevall, amit kínzó a szájába adnak. Végül, amikor golyó helyett a megtérést ajánlják fel, ezzel reményt adnak neki. Még megmenekülhet, ha áttér az egy igaz hitre, persze nem a következő életben - hiszen hivatalosan nem létezik túlvilági élet -, hanem ezen a világon.

Hasonló, bár kevésbé drasztikus módszereket alkalmaztak a koreai háborúban a hadifoglyokkal szemben. A fiatal nyugati foglyokat a kínai táborokban szüntelen stresszes állapotban tartották. A legjelentéktelenebb szabályszegésért a vétkest becitálták a parancsnoki irodába, ahol vallatták, durván bántalmazták, és nyilvánosan megszégyenítették. Ugyanezt a nap és éjszaka bármely órájában újra meg újra megismételték. Az állandó zaklatás zavarodottságot és krónikus szorongást váltott ki a foglyokból. A raboknak, hogy büntüdatuk még kínzóbbá váljék, hosszú önéletrajzi beszámolót kellett írniuk hibáikról, majd ezt egyre bizalmasabb részletekbe menően többször is át kellett írniuk. Miután bevallották bűneiket, be kellett vallaniuk társaik bűneit is. Ennek az eljárásnak az volt a célja, hogy a táborban egy lidérces társadalmat hozzanak létre, amelyben mindenki mindenki ellen kémkedik, mindenki besúgó. A mentális stresszhez járult az alultápláltság, kényelmetlenség és betegség okozta fizikai stressz. Az így kiváltott befolyásolhatóságot azután a kínaiak ügyesen kihasználták: a betegesen fogékony elméket tömény kommunistabarát és kapitalistaellenes irodalommal tömték. Ezek a pavlovi módszerek hihetetlenül célravezetőek voltak. Hétfőből egy amerikai foglyot közvetlenül, háromból egyet közvetve találtak bűnösnek a kínai hatóságokkal való

kollaborálásban.

Egy pillanatig se essünk abba a tévedésbe, hogy azt feltételezzük: a kommunisták csupán ellenségeikkel szemben vetik be ezeket a módszereket. Azoknak a fiatal munkásoknak, akiknek az új rendszer első éveiben Kína számtalan városában és falvában kommunista hittérítőként és szervezőként kellett dolgozniuk, előbb egy, a hadifoglyok megpróbáltatásainál jóval keményebb kiképzésen kellett átesniük. R. L. Walker *Kína a kommunizmus idején* című munkájában leírja a módszereket, amelyekkel a párt vezetői egyszerű férfiaktól és nőktől önzetlen fanatikusok ezreit állították elő, akiktől azután elvárták, hogy a kommunista evangéliumot és a kommunista politikát terjesszék. A kiképzés során az emberi nyersanyagot különleges táborokba szállítják, ahol az újoncokat hermetikusan elszigetelik barátaiktól, családjuktól és általánosságban a külvilágtól. Kimerítő fizikai és szellemi munkát kell végezniük: soha nem maradhatnak egyedül, mindent csoportosan csinálnak, ráveszik őket, hogy kémkedjenek egymás után, önmagukat ostromozó önéletrajzokat kell írniuk, félnek a büntetéstől, ami rájuk vár, amiatt, amit a besúgók állítanak róluk, vagy amit saját maguk bevallottak. Fokozott befolyásolhatóságuk közepette intenzív elméleti és gyakorlati marxista oktatásban vesznek részt, majd az oktatás végén, ha megbuknak a vizsgákon, a büntetés a megalázó kicsapástól a kényszermunkatáborban letöltött büntetésig, sőt akár a kivégzésig is terjedhet. Hat hónapon át tartó szellemi és fizikai megtöretésük odavezet, amire Pavlov megfigyelései nyomán számítani lehet. Az újoncok egymás után vagy csoportosan behódolnak. Ideges és hisztérikus tünetek lépnek fel náluk. Van, aki öngyilkos lesz, mások - becslések szerint az összlétszám húsz százaléka - mentálisan súlyosan sérülnek. Azok, akik a kemény térítést túlélik, új, kitörölhetetlen viselkedésformákkal lépnek ki a tábor kapuján. A múlttal megszakadt minden kapcsolatuk, szakítottak barátaikkal, családjukkal, a hagyományos társadalmi konvenciókkal és apró örömeikkel. Új emberekké váltak, akiket új istenük képére és hasonlatosságára teremtettek, s akik csakis az Ő szolgálatának szentelik életüket.*

A kommunista világban mindenütt évente több tízezer fegyelmezett és odaadó fiatalot bocsátanak ki az ilyen átnevelő táborokból. Amit az ellenreformáció alatt a jezsuiták a római katolikus egyházért tettek, azt most tudományosabb és sokkal keményebb kiképzésen átesett fiatalok teszik, és kétségtelen, így tesznek majd a jövőben is Európa, Ázsia és Afrika kommunista pártjaiért.

Pavlov régimódi liberális volt. A sors iróniája, hogy kutatásai és azok az elméletek, amelyekre alapozta őket fanatikusok hatalmas hadseregét eredményezte, akik - ahol csak tehetik - testüket-lelküket, reflexeiket és idegrendszerüket a régimódi liberalizmus elpusztításának szentelik.

Most gyakorolt formájában az agymosás hibrid eljárás, mivel eredményessége részben az erőszak szisztematikus alkalmazásától, részben egyes manipulációjától

függ. Azt az átmenetet képviseli, amelynek során az 1984 hagyománya a Szép új világ hagyományává válik. Egy régóta fennálló és jól bejáratott diktatúrában jelenlegi félerőszakos manipulációs módszereink kétségtelen nagyon nyersnek tűnének. Az átlagos közép- vagy alsóbb kaszthoz tartozó, kiskorától megfelelően kondicionált (esetleg biológiailag eleve erre rendelt) egyének nem is szükséges átnevelésen vagy akár az igaz hitet felfrissítő kurzuson átesnie. A legfelsőbb kaszt tagjainak új helyzetekhez illő új gondolatokat kell kiötleniük, nevelésük ennél fogva kevésbé lesz szigorú, mint azoknak a kiképzése, akiknek nem az a dolga, hogy kisüssék a miértet, hanem hogy a legkisebb hűhóval megtegyék azt, amit kell és meghaljanak. Ezek a felsőbb kaszthoz tartozó egyének még mindig egy szelídítetlen faj tagjai lesznek, vagyis a teljesen megszelídített hatalmas állatsorda csak egész mérsékelt kondicionált kiképzői és őrzői. Szelídítetlenségük folytán hajlamossá válhatnak az eretnekségre és a lázadásra. Ha pedig ez bekövetkezik, vagy meg kell őket semmisíteni, vagy agy mosással vissza kell őket téríteni az igaz hit ösvényére, vagy mint a Szép új világ-ban, valami szigetre kell száműzni őket, ahol nem okozhatnak több gondot, legfeljebb csak egymásnak. De az egyetemes csecsemőnevelés, a manipuláció és irányítás más módszerei provizórikus módszereire kell majd hagyatkozniuk.

* Úgy tűnik, hogy az új kínai népi kommunákban az eddig csak hittérítőknél alkalmazott oktatási módszereket vetik be mindenkinél. A tizenkét órás munkanap biztosítja, hogy az emberek állandóan kimerültek legyenek, a tartós szorongásról a kémkedés, feljelentés és a mindenütt jelenlevő rendőrök gondoskodnak, a szexuális ösztönök és az egyszerű keresetlen érzelmek kényszerű elfojtása mély, reménytelen frusztrációt szülnek. A kipróbált pavlovi módszerekkel megdolgozott nőkre, férfiakra és gyerekekre parancs és dogmatikus győzködés, szenvedélyes, harcias hazafiaskodás és gyűlöletszolozsmák, az eljövendő dicsőség ezeréves ígéretével mérsékelt borzalmas büntetésekkel való fenyegetőzés soha nem szűnő áradata szakad. Majd még kiderül, hogy hány millióan roppannak össze az átnevelési megpróbáltatás során.

VIII.

Kémiai meggyőzés

Vízióm Szép új világában nem ismerték a whiskyt, dohányt, tiltott heroint, csempészett kokaint. Nem dohányoztak az emberek, nem ittak, nem éltek kokainnal, és nem adtak be maguknak injekciókat. Ha valakin fásultság lett úrrá vagy nem érezte magát formában, csak bekapott egy-két tableta szómát, egy jellegzetes kémiai vegyületet. Az eredeti szóma, ahonnan a vélelmezett vegyszer nevét merítettem, egy ismeretlen növény - valószínűleg *Asclepias acida* - volt, amit az Indiát előzőnlő ősi árják egyik legünnepélyesebb vallási rítusuknál használtak. A fent említett növény szárából préselt, kábító hatású folyadékot bonyolult szertartás közepette a papok és a nemesek itták. A védikus énekekből arról is tudomást szerezhethetünk, hogy a szómát ivók többféle áldásban is részesültek: fizikailag megerősödtek, szívüket bátorság, öröm és lelkesedés töltötte el, szellemileg megvilágosodtak, és az örök élet közvetlen megtapasztalása során halhatatlanságuk felől is megbizonyosodtak. De a szent italnak mellékhatásai is voltak; a szóma félelmetes kábítószer volt, amitől néha még a hatalmas égi isten, Indra is megbetegedett. Túlzott fogyasztásába az egyszerű halandók akár bele is pusztulhattak. De az élmény olyan transzcendentálisan boldogító és megvilágosító volt, hogy a szómafogyasztást kivételes kiváltságnak tekintették. És ezért semmilyen árat nem drágállottak.

A Szép új világ szómája az indiai eredeti egyetlen mellékhatásával sem rendelkezett. Kis adagban boldogságérzetet okozott, nagyobb adagban látomásokkal ajándékozta meg azt, aki beszedte, három tablettától pedig néhány perces frissítő álomba merülhetett bárki. És tehette mindezt a legcsekélyebb fiziológiai vagy pszichikai károsodás veszélye nélkül. A szép új világbeliek egészségük feláldozása vagy teljesítőképeségük maradandó károsítása nélkül rövid időre megszabadulhattak lehangoltságuktól és a mindennapok ismerős bosszúságaitól.

A Szép új világban a szóma szedése nem számított magánjellegű kicsapongásnak, hanem politikai intézmény, a parlamentáris alkotmányban szereplő alaptörvény által szavatolt Boldogságkeresés, Élet és Szabadság lényege volt. De ez a mindenkinek kijáró legfőbb ajándék egyúttal a diktátor uralmi fegyvertárának egyik leghatalmasabbja is volt. A Világ Ellenőrei politikájának egyik sarkalatos pontja az emberek államérdekből (és persze a saját élvezetükre folytatott) szisztematikus kábítása volt. A napi szómaadag kiválóan védett a környezettel való személyes meghasonlottságtól, társadalmi nyugtalanságtól és a felforgató eszmék terjedésétől. Karl Marx azt hirdette, hogy a vallás a tömegek ópiuma. A Szép új világban fordított volt a helyzet. Az ópium vagy inkább a szóma volt a nép vallása. A valláshoz hasonlóan a kábítószer is vigaszt és reményt adott, egy másik, jobb világ látomását vetítette az emberek elé, reményt adott, erősítette a hitet, és irgalmat gyakorolt. "A sör" - mint a költő írta

Hitet erősít istenben,
Miltonnak sem ment könnyebben.

És ne feledjük, hogy a szómával ellentétben a sör az egyik legkezdetlegesebb és legmegbízhatatlanabb kábítószer. Az istenhít erősítésében a szóma olyan az alkoholhoz képest, mint az alkohol Milton teológiai érveihez képest.

1931-ben, amikor a képzeletbeli mesterséges kábítószeréről írtam, amelynek segítségével a jövő nemzedékei egyszerre lesznek boldogok és kezesek, az ismert amerikai biokémikus, dr. Irvine Page arra készült, hogy elutazzék Németországból, ahol is a Vilmos Császár Intézetben az előző három éven át az agy vegyi összetételével foglalkozott. "Nehéz megérteni" - írta nemrégiben dr. Page egy cikkében -, "miért tartott olyan sokáig, hogy a tudósok sort kerítsenek az agyban lezajló kémiai reakciók kutatására. Keserű személyes tapasztalat," - teszi hozzá - "amikor 1931-ben hazatértem, képtelen voltam e téren (az agy vegytana terén) állást szerezni, vagy a legcsekélyebb érdeklődést kicsikarni." Ma, huszonhét évvel később az 1931-es érdektelenséget a biokémiai és pszicho-farmakológiai kutatás fellendülése váltotta fel. Tanulmányozzák az agyműködést szabályozó enzimeket. A szervezetben sikerült izolálni olyan eddig ismeretlen kémiai anyagokat, mint az adrenokróóm és a szerotonin - amelynek társfelfedezője éppen dr. Page volt -, és most azt kutatják, milyen messzemenő hatást gyakorolnak szellemi és fizikai funkcióinkra. Eközben új kábítószereket állítanak elő, amelyek erősítik, megváltoztatják vagy megbolygatják azoknak a különféle kémiai anyagoknak a hatását, amelyek segítségével az idegrendszer - mint a test ellenőre, a tudat eszköze és közvetítője - napi és óránkénti csodáit műveli. E kábítószerekkel kapcsolatban - pillanatnyi szemszögünkben - a legérdekesebb tény éppen az, hogy időlegesen megváltoztatják az agy vegyületét és az elme ezzel kapcsolatos állapotát anélkül, hogy a szervezet egészének maradandó károsodást okoznának. Ebből a szempontból a szómára hasonlítanak, és gyökeresen különböznek a múlt tudatmódosító kábítószereitől. Ott van például a klasszikus idegcsillapító, az ópium. Csakhogy az ópium veszélyes kábítószer, amely a kőkorszaktól napjainkig sok embert tett függővé, és sokak egészségét tette tönkre. Ugyanez áll a klasszikus eufórizáló szerre, az alkoholra, arra a kábítószerre, amely a Zsoltárok szerint arra való, hogy "(az ember) szívét meg borral vidíthassa" (Zsolt. 104:15). Sajnálatos módon az alkohol nem csak az ember szívét vidítja, de túlzott mennyiségben betegséget és függőséget okoz, és ez az elmúlt nyolc-tízezer évben a bűnözés, családi boldogtalanság, erkölcsi züllés és banális balesetek legfőbb oka.

A klasszikus élénkítőszerek közül a tea, kávé és paraguay-i tea - szerencsére - teljesen ártalmatlanok. Ugyanakkor viszont enyhe serkentők. Ezekről a "vidámító, ám nem részegítő" italoktól eltérően a kokain igen erős és igen veszélyes kábítószer.

Annak, aki ezzel él gyötrelmes depressziós rohamokkal, rettenetes fizikai tünetekkel - úgy érzi, a testét számtalan rovar lepi el -, és erőszakos bűncselekményekhez vezető, paranoiás érzékcsalódásokkal kell fizetnie eksztázisáért és a korlátlan fizikai-szellemi erő érzetéért. Frissebb keletű élénkítőszer az amfetamin vagy Benezdrin, mivel márkanevén jobban ismert. Az amfetamin igen hatásos, de túlzott fogyasztásának a szellemi és fizikai egészség látja kárát. Becslések szerint napjainkban Japánban az amfetaminnak közel egy millió rabja van.

A klasszikus hallucinogének közül a legismertebbek a Mexikóban és az Egyesült Államok dél-nyugati vidékein honos meszkál és a Cannabis sativa, amit világszerte számos név alatt - indiai vadkender, hasis, bang, kif és marihuána - fogyasztanak. A legmegbízhatóbb orvosi és antropológiai eredmények bizonyossága szerint a peyote jóval kevésbé káros, mint a Fehér Ember ginje vagy whiskyje. A peyote segítségével az indiánok vallási szertartásaik közben bejutnak a paradicsomba, és egynek érzik magukat szeretett közösségükkel, s ezért a kiváltságért nem kell rosszabbal fizetniük, mint egy undorító ízű valaminek a rágásával és egykét órás enyhe hányingerrel. A Cannabis sativa kevésbé ártalmas kábítószer, illetve közel sem olyan káros, mint azt a szenzációhajhászok el akarják velünk hitetni. A New York-i polgármester által 1944-ben a marihuána hatásának kiderítésére kinevezett orvosi bizottság alapos vizsgálódás után arra a következtetésre jutott, hogy a Cannabis sativa nem jelent súlyos veszélyt a társadalomra vagy akár azokra nézve, akik élnek vele. Pusztá kellemetlenségnek lehet tekinteni.

A klasszikus tudatmódosítók után nézzük a pszicho-farmakológiai kutatások legújabb termékeit. Közülük a legnagyobb hírverést három új csillapítószer, a rezerpin, klórpromazin és meprobamat kapta. Az első kettő a pszichózisok bizonyos osztályainál igen hatásosnak bizonyult; az elmezavarokat ugyan nem gyógyították, de legalább időlegesen elmulasztották a legkínzóbb tüneteket. A meprobamat vagy más néven "Miltown" a neurózis válfajaiban szenvedőknél fejt ki hasonló hatást. Egyikük sem teljesen ártalmatlan, de a fizikai egészség és szellemi teljesítőképesség szempontjából nem kell nagy árat fizetni értük. Egy olyan világban, ahol mindennek meg van az ára, a csillapítók nagyon sokat kínálnak igen kevésért. A Miltown és klórpromazin egyike sem szóma még, de már eléggé megközelítik a mítikus szer valamely hatásának egyikét. Átmenetileg enyhítik az idegfeszültséget anélkül, hogy az esetek többségében tartós fizikai kárt okoznának, és hatásukra csupán az intellektuális és fizikai teljesítőképesség igen enyhe romlása észlelhető. Kábítószerként való alkalmazásuktól eltekintve ajánlatosabb ezekkel élni, mint a barbiturátokkal, amelyek rontják az ítélőképességet, nagy dózisban számos nem kívánatos pszichikai-fizikai tünetet okoznak, és teljes szenvedélybetegséget idéznek elő.

Az LSD-25-tel (lizergsavdiamiddal) a farmakológusok a szóma egy másik aspektusát valósították meg: olyan szert alkottak, mely javítja az észlelést, és

látomásokat okoz, s amelyért élettani tekintetben jóformán semmilyen árat sem kell fizetni. Ez a különleges kábítószer, amely igen kis adagokban - egy gramm ötven- vagy huszonöt-milliomod részében - fejti ki hatását, átrepít a Másvilágra. Az esetek többségében az a Másvilág, ahova az LSD-25 bejuttat bennünket, mennyei, ám alkalmasint olyan, mint a purgatórium vagy a pokol. De akár pozitív, akár negatív, a lizergsavdiamiddal szerzett élményt mindenki, akinek csak része volt benne, megvilágosítónak és nagyon impresszívnek érezte. Akárhogyan is, elképesztő, hogy az elmében ilyen csekély áron ennyire radikális változást lehet előidézni.

A szóma nemcsak hallucinogén és nyugtató volt, de könnyen meglehet, hogy a test és lélek serkentője, eufóriát okozott, és eloszlatta a szorongást és félelmet.

Az eszményi serkentő - amely erőteljes, egyben ártalmatlan - felfedezése még várat magára. Mint láthattuk, az amfetamin messze elmarad a várakozástól: túl nagy árat követelt azért, amit nyújtott. A harmadik szempont ígéretes jelöltje az iproniazid, amellyel most a depressziót és az apátiát kezelik, emellett általános serkentő. Egy jeles farmakológus ismerősöm szerint még ennél is ígéretesebb egy új, egyelőre kipróbálás alatt lévő vegyület, ami "Deaner" néven ismert. A Deaner egy aminoalkohol, amely a szervezet acetilkolin termelését serkenti, s ennélfogva az idegrendszer aktivitását és hatékonyságát növeli. Az, aki beszed egy tablettát, kevesebb alvással is beéri, éberebb és vidámabb, gyorsabban és elevebben gondolkodik, s mindezt - legalábbis rövidtávon - jóformán károsodás nélkül teheti. Túl szép, hogy igaz legyen!

Azt látjuk tehát, hogy bár a szóma nem létezik - és valószínűleg soha nem is fog -, különféle jellegzetességeire meglehetősen jó helyettesítőket fedeztek már fel. Fiziológiailag ártalmatlan nyugtatók, fiziológiailag ártalmatlan hallucinogének és fiziológiailag ártalmatlan serkentők vannak.

Nyilvánvaló, hogy ha egy diktátor akarná, politikai célokra felhasználhatná ezeket a szereket. Bebiztosíthatná magát a politikai békétlenséggel szemben azzal, hogy alattvalói agyának kémiai összetételét megváltoztatja, és így szolgásgúkkal kibékítheti őket. Nyugtatókkal lecsillapíthatná a nyugtalanokat, élénkítőszerekkel lelkesedést ébreszthetne a közönyösökben, hallucinogénekkal elterelhetné a nyomorultak figyelmét bajaikról. De feltehetnénk a kérdést, hogyan veheti rá a diktátor alattvalóit, hogy beszedjék a tablettát, amitől számára kívánatos módon fognak majd gondolkodni, érezni és viselkedni? Minden valószínűség szerint elég lesz, ha a tablettákhoz hozzá lehet majd férni. Manapság bárki hozzájuthat alkoholhoz vagy cigarettához, és az emberek máris jóval többet hajlandók költeni ezekre az igencsak gyenge eufórizáló szerekre, álserkentőkre és nyugtatókra, mint amennyit gyermekeik oktatására. Vagy vegyük például a barbiturátokat és a nyugtatókat. Az Egyesült Államokban csak orvosi receptre lehet beszerezni őket. De az amerikaiakban olyan hatalmas igény van valamire, ami csak egy kicsit is

elviselhetőbbé teszi az életet a városi-ipari környezetben, hogy az orvosok napjainkban évente negyvennyolcmillió receptet írnak különböző nyugtatókra. Száz adag boldogság nem elég; ugorjunk le a patikába egy üveg tablettáért, és ha az elfogyott, még egyért... Kétség sem férhet hozzá, hogy ha a nyugtatókhoz olyan könnyen és olcsón férhetnénk hozzá, mint az aszpirinhez, akkor nem milliárdszámra szednénk őket, mint most, hanem többszáz milliárdszámra. És hasonló népszerűségnek örvendene egy jó, olcsó élénkítőszer is.

A gyógyszerészek a diktatúrában azt az utasítást kapnák, hogy a változó körülményekhez igazodva változtassanak üzletpolitikájukon. Országos válsághelyzetben az lenne a dolguk, hogy az élénkítőszer eladását növeljék. Két válság között a zsarnok kellemetlennek tartaná, ha alattvalói túlzottan éberek és energikusak lennének, ilyenkor a tömegekkel több nyugtatót és hallucinogént vetetnének be. A nyugtató szirupokkal biztosítani lehetne, hogy ne okozzanak gondot.

A jelenlegi technika mellett a nyugtatókkal képesek megakadályozni, hogy egyesek ne okozzanak túl sok gondot, nemcsak vezetőiknek, de önmaguknak sem. A túlzott feszültség betegség, mint ahogy a túl kevés is az. Vannak olyan alkalmak, amikor feszültnek kellene lennünk, amikor a túlzásba vitt nyugalom - főleg a felülről jövő, kémiai anyaggal kiváltott nyugalom - éppúgy nem optimális.

A meprobamattal kapcsolatban nemrégiben tartott szimpóziumon - amin én magam is részt vettem - egy kiemelkedő biokémikus játékosan azt javasolta, hogy adományozzunk ebből az igen népszerű nyugtatóból ötven milliárd adagot a Szovjetunióknak. De a tréfának volt egy komoly oldala is. Két olyan nemzet közötti versengésből, amelyek egyikét állandó fenyegetésekkel és ígéretekkel izgatják, egyoldalú propagandával irányítják, a másikat nem kevésbé állandóan televízióra szoktatják és Miltownnal tompítják, vajon melyik kerül ki nyertesén?

Mesém szómája - azonkívül, hogy nyugtató, hallucinogén és élénkítőszer volt - még azzal a képességgel is rendelkezett, hogy növelte a befolyásolhatóságot, s ennek következtében a kormánypropaganda érdekében fel lehetett használni. A gyógyszeriparban számos gyógyszer alkalmazható erre a célra, bár kevésbé hatásosak, és fiziológiailag jóval károsabbak. Ott van például a Scopolamin, a beléndek aktív eleme, amely nagy dózisban erős mérgező, ott van a penthotal és a nátriumamytal. A penthotalt, amit valami különös okból "igazságszérumnak" becéznek, számos ország rendőrsége arra használja, hogy a vonakodó foglyokból vallomást csikarjon ki (vagy talán hatása alatt vallomást szuggereáljon nekik). A penthotal és a nátriumamytal leszállítja a tudatos és tudattalan gondolkodás közti küszöböt, és igen hatékonyan vethető be a "háborús idegkimerültség" kezelésében egy olyan folyamat során, amelyet Angliában "lereagálási terápiának", Amerikában "narkosintézisnek" neveznek. Állítólag olykor, amikor fontos foglyokat a bíróság

előtti nyilvános megjelenésre készítene fel, a kommunisták is használják ezeket a narkotikumokat. Közben pedig a farmakológia, biokémia és neurológia gyors léptekkel fejlődnek, és biztosra vehetjük, hogy a következő néhány év során a befolyásolhatóság növelését és a pszichológiai ellenállás csökkentését elősegítő új és jobb kémiai módszereket fejlesztenek ki. Ezeket a felfedezéseket - mint minden mást - jó és rossz célra is felhasználhatjuk. Segítséget nyújthatnak a pszichiáternek az idegbetegségek gyógyításában vagy a diktátornak a szabadság elleni harcban. Még valószínűbb, hogy (mivel a tudomány nem részrehajló) egyszerre fognak szolgásgba taszítani, és felszabadítani, gyógyítani és elpusztítani.

IX.

Tudatalatti meggyőzés

Könyve, az Álomfejtés 1919-es kiadásához csatolt lábjegyzetében Sigmund Freud felhívta a figyelmet dr. Poetzl osztrák neurológus művére, egy akkortájt közzétett tanulmányra, amelyben a tachistoszkóppal kapcsolatos kísérleteinek eredményeit összegezte. (A tachistoszkóp egy műszer, és két változata létezik: egy doboz, amelybe beletekintve az alany a másodperc töredéke alatt felvillanó képet nézi vagy egy nagy sebességű zárral ellátott laterna magica, amely egy pillanatra a vászonra vetíti a képet). Kísérleteiben "Poetzl arra kérte a kísérleti alanyokat, hogy rajzolják le azt a képet, amelyet a tachistoszkópban láttak, és tudatosan emlékezetükbe véstek... Ezt követően azt vizsgálta, mit álmodnak másnap éjjel a kísérleti személyek, és arra kérte őket, hogy ismét rajzolják le álmuk idevágó részét. Kétségtelen bebizonyosodott, hogy a vetített képnek azok a részletei, amelyeket az alanyok nem jegyeztek fel, szolgáltatották az anyagot az álom felépítéséhez."

Poetzl kísérleteit számos változtatással és finomítással több ízben is megismételték, legutóbb éppen dr. Charles Fisher, aki három kitűnő értekezést írt az Amerikai Pszichoanalitikai Társaság folyóiratába az álmokról és a "tudatelőttés érzékelésről". Eközben az elméleti pszichológusok sem tétlenkedtek. Tanulmányaik - Poetzl eredményeit megerősítve - kimutatták, hogy az ember valójában jóval többet lát és hall, mint amiről tudatosan fogalma van, és mindaz, amit tudatosság nélkül hall és lát, rögzül a tudattalanjában, és kihat tudatos gondolataira, érzéseire és viselkedésére.

A tiszta tudomány nem marad tiszta az idők végezetéig. Előbb-utóbb könnyen alkalmazott tudománnyá s végül technológiává válik. Az elméletből ipari gyakorlat lesz, a tudásból hatalom, a képletek és laboratóriumi kísérletek metamorfózison mennek át, és hidrogénbomba kerekedik belőlük. Jelen példánknál maradván Poetzl tisztán tudományos kísérletei a tudatelőttés érzékelés területén meglepően hosszú ideig megőrizték tisztán tudományos jellegüket. Majd 1957 kora őszén, pontosan negyven évvel azután, hogy Poetzl tanulmánya napvilágot látott, bejelentették, hogy ez már a múlté: alkalmazták őket, s átkerültek a technológia birodalmába. A bejelentés nagy port vert fel, és a civilizált világban sokat beszéltek és írtak róla. S ez nem is csoda: az ún. "tudat alatt befolyásoló erő" új módszere szoros kapcsolatban áll a tömegszórakoztatással, és a civilizált emberiség életében ez most olyan jelentős szerepet játszik, mint a középkorban a vallás. Korunkra sok becenevet ragasztottak: a Szorongás Kora, Atomkorszak, Űrkorszak. Legalább ennyi szót emeltem, hogy a Szenvedélyes Televíziózás Korának, a Szappanoperák Korának, a Lemezlovasok Korának nevezzük. Egy ilyen korban az a bejelentés, hogy Poetzl tiszta tudományát a tudatalatti befolyásolás módszereként alkalmazták feltétlen élénk érdeklődésre tarthat számot a világ tömegszórakoztatási ipara körében. Az új módszer ugyanis

éppen ellenük irányult, s célja nem volt más, mint gondolkodásuk észrevétlen befolyásolása. Külön e célra tervezett egyedi tachistoszkópokkal egy ezredmásodperc vagy még rövidebb idő alatt szavakat vagy képeket villantanak fel a képernyőkön vagy a mozikban a film alatt (s nem előtte vagy utána!). "Igyon Coca-Colát!" vagy "Gyűjtsen rá egy Camelre!" feliratot filmeznek rá a szerelmesek ölelkezésére, a megtört szívű anya könnyezésére, és a nézők szemidegei felfogják ezeket a titkos üzeneteket, tudatalattijuk reagál rájuk, és idővel tudatos vágyat éreznek arra, hogy szénsavas üdítőt fogyasszanak vagy cigarettára gyűjtsanak. Eközben tudatos elméjük számára más, titkos üzeneteket suttognak sejtelmesen vagy sivítanak élesen a fülükbe. A hallgató tudatosan talán odafigyel egy olyan mondatra, hogy "Drágám, szeretlek", a tudat alatt, az érzékelés alatt végtelenül érzékeny fülével és tudat alatti elméjével a dezodorokról vagy hashajtókról elhangzó jó híreket fogadja be.

Valóban beválik-e az effajta kereskedelmi propaganda? Az a bizonyíték, amit a tudatalatti kivetítés módszerét először alkalmazó kereskedelmi cég nyilvánosságra hozott, meglehetősen homályos, és tudományos szempontból elégtelen volt. A filmvetítés közben rendszeres időközönként vetített felszólítás, hogy vegyenek több pattogatott kukoricát, az elmondások szerint a szünetben a pattogatott kukorica eladás ötven százalékos emelkedését eredményezte. De egyetlen kísérlet még nem sokat bizonyít. Ezt a kísérletet ráadásul igen rosszul szervezték meg. Nem voltak kontrollcsoportok, meg sem próbálták számba venni azt a sok változót, amelyek egy moziközönségnél a pattogatott kukoricafogyasztást kétségtelen befolyásolják. Egyébként is ez lett volna a tudatelőttés érzékelés terén hosszú évek alatt tudományos kutatók által felhalmozott tudás alkalmazásának leghathatósabb módja? Valójában feltételezhető-e, hogy egy termék nevének s annak a parancsnak a felvillantásával, hogy vásároljuk meg, képesek lennénk ledönteni a vásárlással szembeni ellenállás falait, és új vevőket toborozni? E kérdésekre elég nyilvánvalóan nemleges a válasz. Ez természetesen még nem jelenti azt, hogy a neurológusok és pszichológusok tudományos eredményei gyakorlati jelentőség híján lennének. Poetzl remek, tisztán tudományos témája agyafúrt gyakorlati alkalmazás révén a mit sem sejtő agyakat manipuláló hathatós eszközzé válhat.

Néhány sokatmondó utalás erejéig a pattogatott kukoricaárusok után nézzük azokat, akik kisebb csinnadrattával, de dúsabb képzelőerővel és jobb módszerekkel ugyanezen a téren kísérleteztek. Nagy-Britanniában, ahol a gondolkodás tudatküszöb alatti befolyásolását "stroboszkopikus betáplálásnak" nevezik, a kutatók a tudatalatti meggyőzés kellő pszichológiai feltételei megteremtésének gyakorlati fontosságát hangsúlyozták. Az agyra a tudatküszöb felett ható javaslat erősebb befolyást gyakorol a befogadóban, ha az enyhe hipnotikus transzban, bizonyos kábítószeres hatása alatt vagy betegség, éhezés vagy bármilyen fizikai vagy érzelmi feszültség miatt legyöngült állapotban van. Az, ami a tudatküszöb feletti sugallatokra áll, igaz az az alattiakra is. Úgy is mondhatnánk, hogy minél

alacsonyabb szinten van valakinek a pszichikai ellenállása, annál nagyobb hatást gyakorol rá a stroboszkopikusan bevitt sugallat. A holnap tudományos diktátora majd iskolákban és kórházakban állítja fel suttogó gépeit és tudatalattira ható vetítőgépeit (a gyerekek és a betegek igen befolyásolhatók), valamint minden olyan nyilvános helyen is, ahol a hallgatóságot előzőleg befolyásolhatóság növelő "puhító" szónoklatoknak vagy rituáléknak vetik alá.

A feltételekről, amelyek mellett a tudatalatti sugallatok hatásosnak bizonyulnak, most térjünk át magukra a sugallatokra. Milyen formában szólítsa meg a propagandista áldozatait tudattalanját? A közvetlen parancsok ("Vegyen pattogatott kukoricát!" vagy "Szavazzon Jonesra!") és általános kijelentések ("A szocializmus kész katasztrófa" vagy "X.Y. fogkrémjétől elmúlik a kellemetlen szájszag") valószínűleg csak olyanok gondolkodására hatnak, akik már eleve kedvelik Jonest és a pattogatott kukoricát, tudatában vannak a kellemetlen testszagok veszélyeinek és a termelési eszközök köztulajdonba vételének. De nem elég a meglévő bizalmat erősíteni; egy valamit is érő propagandistának tisztában kell lennie azzal is, hogyan támasszon új hitet, hogyan állítsa a maga oldalára a közönyöseket és a döntésképteleneket, képesnek kell lennie arra is, hogy az ellenséges érzületűeket megbékítse, netán még meg is térítse. Tudja, hogy a tudatalatti állítást és parancsot tudatalatti meggyőzéssel is meg kell toldania.

A tudatküszöb felett az irracionális meggyőzés egyik legeredményesebb módszere az ún. asszociációs meggyőzés. Választott termékét, jelöltjét vagy ügyét a propagandista önkényesen egy olyan fogalomhoz, egy olyan személynek vagy tárgynak a képéhez kapcsolja, amit az adott kultúrán belül az emberek többsége kétségbevonhatatlanul jónak tart. Egy eladási kampány során például a női szépséget önkényesen a buldózerától a vízhajtóig bármihez köthetik, egy politikai kampányban a hazafiságot az apartheidtől a teljes faji egyenlőségig bármihez vagy Mahatma Gandhitól McCarthy szenátorig bárkihez kapcsolhatják. Évekkel ezelőtt egyszer Közép-Amerikában az asszociációs meggyőzés egy olyan példájának voltam tanúja, ami undorral vegyes bámulattal töltött el azok iránt, akiknek fejében az ötlet megfogant. Guatemala hegyei közt az egyetlen importált művészeti termék a színes falinaptár, amit az indiánoknak termékeiket eladó külföldi cégek ingyen osztogatnak. Az amerikai naptárokon kutyák, tájképek és félmeztelen fiatal nők láthatók. De az indiánoknál a kutyáknak csak használati értékük van, a táj az, amit élete minden napján, néha még egy kicsit túl sokat is, lát, a félmeztelen szőkéket érdektelennek, sőt egy kicsit visszataszítónak találja. Az amerikai naptárak ezért aztán jóval népszerűtlenebbek a német naptáraknál, mert a német reklámszakértők vették a fáradságot, és utánajártak, hogy az indiánok szemében mi az érték, és mi érdekli őket. A kereskedelmi propaganda egy remekműve élénken megmaradt az emlékezetemben. A naptárt egy aszpiringyártó cég adta ki. A kép alján ott volt a fehér tablettákkal teli ismerős üveg, rajta az ismerős márkanev. Felette pedig nem havas tájak vagy őszi színekben pompázó erdők, nem cockerspánielek vagy

dúskeblű táncosnők voltak. Ó, nem. A furfangos németek a fájdalomcsillapítót a gomolyfelhőn Szent József, Szűz Mária, különféle szentek és egy csomó angyal társaságában trónoló Szentháromság élénk színekkel megfestett, döbbenetesen életszerű képével kapcsolták össze. Az indiánok egyszerű és mélyen vallásos gondolkodásában az acetilszalicilsav mágikus tulajdonságait így maga az Atya és a mennyei seregek garantálták.

Az ilyen asszociációs meggyőzéshez felettébb illenek a tudatalóttas kivetítés módszerei. A New York-i Egyetemen, az Országos Közegészségügyi Intézet égisze alatt kísérletsorozatot végeztek, s arra az eredményre jutottak, hogy ha egy tudatosan látott képet tudat alatt egy másik képhez vagy - ami még jobb - értékhordozó szavakhoz kapcsolunk, akkor ezzel megváltoztathatjuk a képhez fűződő érzéseket. Tudatalatti szinten a "boldog" szó hallatán egy kifejezéstelen, tompa arc a megfigyelő szemében mosolygósnak, barátságosnak, nyájasnak és extrovertáltnak tűnik. Tudatalatti szinten ugyanezt az arcot "dühös" jelző esetén a nézők fenyegetőnek, ellenségesnek és mogorvának látták. (Egy fiatal nőkből álló csoport azt férfiarcnak vélte, míg a "boldog" arckifejezést nőnek tulajdonították. Jó lesz vigyázni, apák és férjek!) Ezek az eredmények igen nagy jelentőséggel bírnak egy kereskedelmi vagy politikai propagandista számára. Ha áldozatait természetellenesen befolyásolható állapotba sikerül hoznia, és ha ebben az állapotban meg tudja mutatni nekik azt a tárgyat, személyt vagy valamilyen jelkép közvetítésével azt az ügyet, akit vagy amit reklámozni akar, és ha tudatalatti szinten ezt a tárgyat, személyt vagy jelképet még egy értékhordozó szóval vagy képpel össze is tudja kapcsolni, akkor talán annyira meg tudja változtatni áldozatai érzéseit és véleményét, hogy azoknak sejtelmük sem lesz arról, hogy mi történik velük. Egy vállalkozó szellemű New Orleans-i reklámcsoporthoz szerint ezzel a módszerrel szórakoztatóbbá lehetne tenni a filmeket és tévéjátékokat. Mivel vonzódnak az erős érzelmekhez, szívesen nézünk tragédiákat, krimiket és thrillereket, romantikus-érzelmes meséket. A nézőkben erős érzéseket ébreszt egy filmen vagy színpadon látott verekedés vagy ölelés. Érzéseiket csak fokozná, ha a látottakat tudatalatti szinten megfelelő szavakkal vagy jelképekkel kapcsolnák össze. A Búcsú a fegyverektől filmváltozatában még fájdalmasabbá lehetne tenni, hogy a hősnő belehal a szülésbe, ha a jelenet közben a vetítőtáblán fel-felvillantának a baljós "fájdalom", "vér" és "halál" szavakat, és így hatnának a nézők tudatalattijára. Tudatosan észre sem vennék, tudatalattinkra ezek a szavak mégis igen komoly hatást fejtenének ki, és ezt a hatást a tudat szintjén erőteljesen fokoznák a színészi játék és párbeszéd keltette érzelmek. Ha - s ezt csaknem bizonyosra vehetjük - a tudatalóttas kivetítés következetesen erősíti a mozinézők érzéseit, a mozifilmipart esetleg még vissza lehet rángatni a csőd széléről, már amennyiben a tévéjátékok producerei nem kapcsolnak előbb.

Az asszociációs meggyőzésről és a tudatalóttas kivetítés révén felfokozott érzelmekről elmondottak fényében próbáljuk meg elképzelni, milyen lesz a jövőben egy politikai gyűlés. A jelölt - bár még az is kétséges, hogy lesznek-e egyáltalán

jelöltek - vagy az uralmon lévő oligarchia meghatalmazott képviselője beszédet mond, amit mindenki hall. Közben pedig a tachistoszkópok, suttogó és nyikorgó gépek, halványan vetítő gépek - hogy a képet szabad szemmel nem, csak a tudatalattinkkal lássuk - mindent, amit csak mond, megerősítenek, és az embert, valamint az általa képviselt ügyet pozitív töltésű szavakkal és megszentelt képekkel szisztematikusan összekapcsolják és támogatják, amikor pedig a szónok a párt ellenségeit említi, negatív töltésű szavakat és visszatetsző jelképeket szúrnak közbe. Az Egyesült Államokban a szónoki emelvényre Abraham Lincoln képét és a "nép kormánya" szavakat vetítik majd. Oroszországban a szónokot természetesen Leninnel és a "népi demokráciával", valamint Marx atyuska profetikus szakállával hozzák összefüggésbe. Most még nyugodtan mosolyoghatunk rajta, hiszen mindez egyelőre a jövő zenéje. De tíz-húsz év múlva már biztos nem találjuk ilyen mulatságosnak. Ami ma még tudományos, fantasztikus jövőkép, az akkorra mindennapos politikai tényé válhat.

Poetzl egyike volt azoknak az orákulumoknak, akikre a Szép új világ írásakor nem figyeltem fel. Mesémbe nem említettem a tudatelőttes kivetítést. Ha regényemet ma írnám, ezt a mulasztást okvetlen pótolnám.

X.

Hipnopédia

1957 késő őszen a kaliforniai Tulare-megye fegyintézetében, a Woodland Road Camp-ben érdekes és izgalmas kísérletet hajtottak végre. Egy pszichológiai kísérleti nyúlnak jelentkező fogolycsoport párnái alá miniatűr hangszórókat helyeztek. A hangszórókat az igazgatói irodában lévő lemezzátszóhoz csatlakoztatták, és éjjel egy lelkes hang óránként rövid erkölcsprédikációt sutogott az alvók fülébe az "erkölcsös életmód elveiről". Az éjjélkor netán felneszelő rab hallhatta is a halk hangot, amint a legfőbb erényeket magasztalja vagy amint jobbik énünk nevében azt mormolja, hogy "szeretet és együttérzés tölt el mindenki iránt, Isten engem úgy segítjen".

Miután a Woodland Road Camp-ről olvastam, fellapoztam a Szép új világ második fejezetét. Ebben a fejezetben a Nyugat-Európai Keltetők és Kondicionálás igazgatója egy csapat elsőéves keltetőnek és kondicionálnak éppen az etikai nevelés államilag ellenőrzött működését magyarázza, amit a Ford utáni hetedik században hipnopédia néven ismernek. Az igazgató elmondja hallgatóságának, hogy az alva tanulásra tett első kísérleteknél rossz nyomon indultak el, a próbálkozások ezért sikertelenek maradtak. A nevelők igyekeztek értelmi nevelést adni szunnyadó tanítványaiknak. De az intellektuális tevékenység összeegyeztethetetlen az alvással. A hipnopédia csak akkor vált sikeressé, amikor erkölcsi nevelésre használták, más szóval csökkentett pszichológiai ellenállás mellett a viselkedést szóbeli sugalmazásokkal kondicionálták.

"De a szavak nélküli kondicionálás durva és általános, nem ...olthatja be a viselkedés bonyolultabb szabályait. Ennek érdekében szavakra van szükség, de értelem nélküli szavakra... olyan szavakra, amelyeket elemzés nélkül is megértenek és amelyeket az alvó agy úgy, ahogy vannak befogad. Ez az igazi hipnopédia, minden idők legnagyobb erkölcsi és társadalmisító ereje."

(A. Huxley: *Szép új világ*, Kozmosz Könyvek, 1982, Ford. Szentmihályi Szabó Péter)

A Szép új világ-ban az alacsonyabb kaszthoz tartozók egyikével sem gyűlt meg soha a baj. Hogy miért? Mert attól a pillanattól, hogy beszélni tudott, és megértette, amit mondtak neki, minden alacsonyabb kasztba tartozó gyermeket az álmoság és alvás idején végnélkül ismételt sugalmazásnak tettek ki. Ezek a sugalmazások olyanok voltak, "mint a folyékony pecsétviasz cseppjei, cseppek, amelyek megtapadnak, beleragadnak, egyesülnek azzal, amire ráhullanak, míg végül a kődarabból egyetlen skarlátvörös massa lesz. Míg végül a gyermek agya nem más, mint a sugalmazások összege, és e sugalmazások összege maga a gyermek agya. És nem csupán a gyermeké. A felnőtt agya is - egész élete során. Az elme, amely ítélkezik, vágyakozik és dönt, e sugalmazások összege. De valamennyi sugalmazás a

mi sugallatunk! Az állam sugalmazásai..."

Amennyire tudom, mind a mai napig a Tulare-megyénél grandiózusabban egyetlen állam sem sugalmazott semmit, és a Tulare-i raboknál alkalmazott hipnopédikus sugalmazásban nincs semmi kivetnivaló. Bárcsak valamennyiünket, és nem csak a Woodland Road Camp lakóit árasztanak el álmukban embertársaik iránti szeretettel és együttérzéssel! Nem, valójában egyáltalán nem a lelkesítő suttogás közvetítette üzenet ellen van kifogásunk, hanem az államilag ellenőrzött alva tanítás elve ellen. Olyan eljárás a hipnopédia, amelyet a demokratikus társadalomban hatalommal felruházott tisztviselők belátásuk szerint alkalmazhatnak? A jelen esetben egyelőre önkénteseken és a legjobb szándékkal használják. De semmi sem garantálja, hogy más esetben is helyes lesz-e a szándék, vagy a tanítás önkéntes alapon történik. Helytelen minden olyan törvény vagy társadalmi intézkedés, amellyel a hivatalnokok visszaélhetnek. Helyes minden olyan törvény vagy intézkedés, amely megóvja őket attól a kísértéstől, hogy a rájuk ruházott hatalommal saját előnyükre vagy az állam, valamely politikai, gazdasági vagy egyházi szervezet javára visszaéljenek. A hipnopédia - amennyiben eredményes - rendkívül hatásos fegyver egy olyan ember kezében, akinek lehetősége nyílik az elbűvölt közönségnek különféle dolgokat sugalmazni. A demokratikus társadalmat arra a tételre alapozták, hogy a hatalommal gyakran vissza lehet élni, ennél fogva korlátozott ideig korlátozott hatalmat bízhatunk csak rá a tisztségviselőkre. Egy ilyen társadalomban a hipnopédia hivatalos alkalmazását törvényileg kellene szabályozni, már amennyiben a hipnopédia valóban hatalmi eszköz. De ténylegesen az-e? Ugyanúgy beválik-e ma, mint ahogy F.u. a hetedik században képzeltem? Vizsgáljuk meg a bizonyítékokat.

1955 júliusában a Pszichológiai Közlöny-ben Charles W. Simon és William H. Emmons a téma tíz legjelentősebb tanulmányát elemezte és értékelte. Az értekezések mindegyike az emlékezettel foglalkozott. Segít-e az alvatanítás a tanulónak, hogy kívülről megtanuljon valamit? És felébredéskor mennyire emlékszünk arra az anyagra, amit alvás közben a fülünkbe suttoztak? Simon és Emmons a következőket írták: "Tíz alvatanítással foglalkozó tanulmányt tekintettünk át. Nem is egyből kereskedelmi cégek, népszerű képeslapok és újságcikkek idéztek, s az idézetekkel azt kívánták bizonyítani, hogy alvás közben lehet tanulni. Az alvás kísérleti modelljét, statisztikai adatait, módszertanát és kritériumait kritikai elemzésnek vetettük alá. A tanulmányok mindegyikének voltak gyenge pontjai, akár több." A tanulmányok nem jelentik ki egyértelműen, hogy alvás közben tanulunk. Azt azonban megemlítik, hogy "egy bizonyos éber állapotban, amiről később a kísérleti alanyok nem tudják megmondani, hogy ébren voltak-e" némi tanulási folyamat játszódik le. "E megállapításnak a tanulási idő gazdaságosságának szempontjából nagy gyakorlati jelentősége lehet, ugyanakkor nem lehet alvatanulásként értékelni... A problémát részben az alvás elégtelen meghatározása mélyíti el."

Továbbra is tény azonban, hogy a második világháború idején - sőt kísérleti

jelleggel már az első világháborúban is - az amerikai hadseregben a morzézás és idegen nyelv nap közbeni tanítását alvás alatt instrukciókkal egészítették ki, mégpedig úgy tűnik, jó eredménnyel. A második világháború vége óta az Egyesült Államokban és másutt is több kereskedelmi cég nagy mennyiségben adott el párnában elhelyezhető hangszórókat, órával beállítható lemezjátszókat és magnetofonokat - színészeknek, akiknek gyorsan meg kell tanulniuk szerepeiket, politikusoknak és prédikátoroknak, akik azt a benyomást szeretnék kelteni, hogy ékesszólásuk ragyogó rögtönzésen alapul, vizsgákra készülő egyetemistáknak és végül - ami a legnagyobb hasznot hozta - számtalan olyan embernek, akik elégedetlenek önmagukkal, és szuggesztió vagy autoszuggesztió révén valaki mássá szeretnének válni. Az autoszuggesztió szöveget minden további nélkül felvehetjük magnószalagra, azután nap közben vagy álmunkban újra meg újra lejátszhatjuk. Számos üdvös tanítást hordozó külső sugalmazást lemezen is vásárolhatunk. Kapható feszültséget oldó vagy mély ellazulást kiváltó lemez, kivált ügynököknek hasznos, önbizalmat erősítő lemez, lemez, amelynek segítségével elragadóbbá válhatunk, egyéniségünk vonzóbbá. Kétségkívül a legkeresettebbek a szexuális harmóniát keresőknek és fogyni vágyóknak szánt lemezek. ("Hidegen hagy a csokoládé, érzéketlen vagyok a krumpli iránt, füttyülök a süteményekre.") Vannak egészségjavító lemezek, sőt olyanok, amelyek révén több pénzt kereshetünk. A legfigyelemreméltóbb az, hogy a hálás lemezbásárlók visszajelzése szerint az erre vonatkozó hipnopédikus sugalmazást követően sokan valóban több pénzt keresnek, sok kövér hölgy valóban leadja fölös kilóit, és a válás szélére sodródott párok szexuális harmóniában élnek, míg meg nem halnak.

E tekintetben sok mindent tisztáz Theodore X. Barber a Klinikai és kísérleti hipnózis című folyóirat 1956. októberi számában "Alvás és hipnózis" címmel megjelent cikke. Barber rámutat arra, hogy jelentős különbség van a felületes és a mély alvás között. Az elektroencefalográf mélyalvás alatt nem jelez alfahullámokat, felületes alvásban viszont megjelennek az alfahullámok. A felületes alvás tehát közelebb áll az ébrenléthez és a hipnotikus állapothoz - az alfahullámok mindkettőre jellemzők -, mint a mélyalváshoz. A mélyen alvót egy erős hang biztos felébreszti. Egy kevésbé erős hanghatás nem zavarja fel, viszont alfahullámokat idéz elő. A mélyalvást egy időre felváltja a felületes alvás.

A mélyen alvót nem lehet befolyásolni. Barber azonban úgy találta, hogy a felületes alvás közben kapott sugalmazásra ugyanúgy reagálunk, mint a hipnotikus transzban kapottra.

A hipnózis első kutatói közül sokan végeztek hasonló kísérleteket. Milne Bramwell először 1903-ban kiadott klasszikusában, a Hipnózis története, gyakorlata és elmélete-ben azt írja, hogy "sok szaktekintély azt állítja, hogy a természetes alvást sikerült hipnotikus alvássá változtatniuk. Wetterstrand szerint gyakran igen könnyen kapcsolatba kerülhetünk alvókkal, kivált gyermekekkel... Rendkívül nagy

gyakorlati jelentőséget tulajdonít az ilyen módszerrel kiváltott hipnózisnak, és saját bevallása szerint sokszor alkalmazta is." E tekintetben Bramwell más tapasztalt hipnotizőrökre is hivatkozik, köztük olyan kiváló szaktekintélyekre, mint Bernheim, Moll és Forel. Egy kísérleti szakember ma nem mondana olyat, hogy a "természetes alvást sikerült hipnotikus alvássá változtatnia." Mindössze annyit jelentene ki, hogy a felületes alvás az alfa hullámok nélküli mélyalvással ellentétben olyan állapot, amelyben a kísérleti alanyok többsége a hipnózishoz hasonlóan reagál a sugalmazásra. Ha mondjuk a felületes alvás során az alanyok azt mondják, hogy nemsokára nagyon szomjasan ébred majd, akkor valóban kiszáradt torokkal ébred, és majd eleped egy pohár vízért. Az agykéreg valószínűleg nem elég aktív, hogy világosan gondolkozzék, de ahhoz elég éber, hogy a sugalmazásokra reagáljon, és a vegetatív idegrendszernek továbbítsa őket.

Láthattuk, hogy az ismert svéd orvos és kísérletező, Wetterstrand különösképpen az alvó gyermekek hipnotikus kezelése terén ért el sikereket. Wetterstrand módszereit napjainkban sok gyermekorvos alkalmazza: az édesanyákat arra biztatják, hogy a felületes alvás idején hasznos tanácsokkal lássák el gyermekeiket. Ezzel a hipnopédiával ki lehet a gyerekeket gyógyítani az ágybavizelésből és a körömrágásból, fel lehet készíteni őket, hogy félelem nélkül vessék alá magukat műtéteknek, biztatni és bátorítani lehet őket, amikor életkörülményeik valamilyen oknál fogva elcsüggesztik őket. Magam is bámulatos eredményeket tapasztaltam a kisgyermek terápia alvatanítása terén. Valószínűleg sok felnőttél is hasonló eredményeket lehetne elérni.

A jövő diktátor egyértelmű tanulságot vonhat le mindebből. Megfelelő feltételek mellett a hipnopédia ténylegesen bevál; úgy tűnik, hogy legalább olyan jól, mint a hipnózis. Mindazt, amit hipnotikus transzban megtehetünk valakivel, azt felületes alvásban is megtehetjük vele. A szóban közölt sugalmazások a szunyókáló agykéregből a közepagyon és az agytörzsön át a vegetatív idegrendszerhez jutnak el. Ha ezek a sugalmazások jól megfogannak az agyban, és sokszor ismétlik őket, az alvó fizikai funkcióin javítani vagy rontani lehet, új érzéssablonokat alakíthatunk ki nála, módosíthatunk a régieken, poszthipnotikus parancsokat adhatunk, és mélyen az agyba ültethetünk jelszavakat, szabályokat és vezényszavakat. A gyermekek a felnőtteknél jobb hipnopédikus alanyok, és a jövő diktátor ezt a tényt teljes mértékben kihasználhatja. A bölcsődés és óvodás korú gyermekeket délutáni alvásuk alatt hipnopédikus sugalmazásnak vethetik alá. A nagyobbakat, s főként a párttagok gyermekeit, vagyis azokat, akik felnőttkorukban vezetők, adminisztrátorok és tanárok lesznek, bentlakásos iskolákba járatják, ahol a magas szintű nappali tanítást éjszakai alvatanítással egészítik ki. Felnőttek esetében különleges figyelmet szentelnek majd a betegeknek. Pavlov már sok évvel ezelőtt bebizonyította, hogy a karakteres és ellenálló kutyák műtét vagy a szervezetüket legyengítő betegség után teljesen befolyásolhatóvá válnak. Diktátorunk ezért gondoskodik majd arról, hogy minden kórtermet hangszórókkal lássanak el. Minden vakbélműtétet, szülést, tüdő-

vagy májgyulladást a hűség és igaz hit intenzív tanfolyamává, a helyi ideológia elveinek fejtágítójává lehet tenni. Odaadó hallgatóságot találhat majd a börtönökben, kényszermunkatáborokban, katonai laktanyákban, tengerjáró hajókon, éjszaka közlekedő vonatokon és repülőgépeken, buszvégállomások és vasútállomások lehangoló várótermeiben. Még ha csak a sugalmazások tíz százaléka bizonyul is hatásosnak az elbűvölt hallgatóságnál, az eredmény akkor is lenyűgöző és a diktátor szemében igen kívánatos.

A felületes alvással és a hipnózissal járó fokozott befolyásolhatóság után térjünk át az éberek, jobban mondva azok befolyásolhatóságára, akik ébernek hiszik magukat. (Buddha szerint az emberiség túlnyomó többsége félálomban van, és mások akaratának engedelmeskedő alvajáróként éli le az életét. A megvilágosodás teljes ébredést jelent. A Buddha fordításban annyit tesz, hogy "A felébredt".)

Genetikailag valamennyien egyediek és megismételhetetlenek vagyunk, és igen sok szempontból jelentősen különbözünk másoktól. A statisztikai átlagtól való egyedi eltérés elképesztően széles skálán mozog. És ne feledjük, hogy a statisztikai átlag csak a biztosítási, statisztikai számításokban ér valamit, a való életben semmit. A való életben nem létezik olyan, hogy átlagember. Csak konkrét férfiak, nők és gyerekek vannak, akik velük született szellemi és fizikai sajátosságokkal rendelkeznek, és akik mind azon vannak vagy arra kényszerülnek, hogy valamilyen kulturális öntőforma egyformaságába gyömöszölgék biológiai sokféleségüket.

A hiszékenység egyénenként változó. Kétségtelen, hogy környezeti tényezők is közrejátszanak abban, hogy van, aki másoknál befolyásolhatóbb, viszont legalább ennyire bizonyos, hogy az egyéni befolyásolhatóság mértékét alkati különbségek is megszabják. Igen ritka a sugalmazással szembeni szélsőséges ellenállás. Micsoda szerencse, hogy így van! Ha ugyanis valamennyien hajlíthatatlanok lennénk, a társadalmi élet lehetlenné válna. A társadalom tűrhető hatásfokú működéséhez elengedhetetlen az emberek viszonylagos hiszékenysége. A legnagyobb fokú befolyásolhatóság minden bizonnyal olyan ritka, mint a legnagyobb fokú hajlíthatatlanság. És ez megint csak nagy szerencse. Ha ugyanis az emberek többsége olyan érzékenyen reagálna a sugalmazásra, mint a befolyásolhatóság legszélsőségesebb eseteit képviselő férfiak és nők, akkor a választópolgárok többsége számára úgyszólván lehetlenné válna a szabad, racionális választás, és a demokratikus intézmények nem hogy nem maradnának fenn, de létre sem jönnének.

Néhány éve a massachusettsi közkórházban egy kutatócsoport a placebók fájdalomcsillapító hatásával kapcsolatban igen érdekes kísérletet végzett. (A placebo olyasmi, amit a beteg hatásos gyógyszernek vél, de ami valójában egy közömbös, hatóanyag nélküli készítmény.) A kísérletben százhatvankét beteg vett részt, akik épp műtét után voltak, és mind erős fájdalmakkal küszködtek. Valahányszor a beteg fájdalomcsillapítót kért, injekciót kapott; ez vagy morfium volt vagy desztillált víz.

Az összes beteg vagy morfiomot vagy placebo injekciót kapott. Körülbelül harminc százalékuknál a placebotól nem csökkent a fájdalom, ellenben tizennégy százalékuk minden placebo injekció után jobban érezte magát. A fennmaradó ötvenöt százalékánál a placebo olykor enyhítette a fájdalmat, máskor viszont nem.

Mennyiben különböztek a befolyásolható, hiszékeny reagálók a befolyásolhatatlan nem reagálóktól? Hosszú kutatás és kísérletezés után arra az eredményre jutottak, hogy sem az életkor, sem a nem nem szignifikáns tényező. A placebóra reagáló férfiak és nők aránya azonos volt, mint ahogy a fiatalok és öregek aránya is. Nem játszott szerepet a szabványos teszttel mért intelligencia sem. A két csoport átlagos IQ-ja közel egyforma volt. A két csoport tagjai között jelentős különbség egyedül a vérnyomás terén mutatkozott, vagyis abban, hogy miként vélekedtek önmagukról és másokról. A reagálók együttműködőbbek voltak, kevésbé kritikusak és gyanakvók, mint a nem reagálók. Nem okoztak gondot az ápolónőknek, és kijelentették, hogy a kórházi ápolás egyszerűen "bámulatos" volt. Bár barátságosabban viselkedtek egymással szemben, mint a nem reagálók, a reagálók többnyire jobban szorongtak saját állapotuk miatt. Stressz hatására ez a szorongás különféle pszichoszomatikus tünetekben jelentkezett, például gyomorbántalmakban, hasmenésben és fejfájásban. Szorongásuk ellenére, vagy talán éppen emiatt, a legtöbb reagáló felszabadultabban juttatta kifejezésre az érzéseit, és beszédesebb volt, mint a nem reagálók. Ezenfelül vallásosabbak, egyházközségük életében aktívabbak voltak, és tudatalatti szinten medence- és alhasi szerveikkel is többet foglalkoztak.

Nem érdektelen összehasonlítani a placebo reagálók számát a hipnózisról publikálók által becsült számokkal. Mint mondják, a népesség egyötöde nagyon könnyen hipnotizálható. Egyötöde egyáltalán nem hipnotizálható, vagy csak akkor, ha pszichikai ellenállásuk gyógyszer vagy fáradtság következtében csökken. A fennmaradó háromötöd az első csoportnál kevésbé hipnotizálható, a második csoportnál viszont sokkal jobban. A hipnopédikus lemezek egyik készítőjétől azt hallottam, hogy vevőkörének húsz százaléka nagyon lelkes, és állítja, hogy rövid idő alatt jelentős sikereket ért el a lemezek segítségével. A befolyásolhatóság másik végllete az a nyolc százalékos kisebbség, akik rendszeresen visszakövetelik a pénzüket. A két végllet között vannak azok, akiknek nem sikerül gyors eredményt elérniük, hosszabb idő elteltével azonban mégis a lemezek befolyása alá kerülnek. Ha kitartóan hallgatják a megfelelő hipnopédikus utasításokat, végül eléri majd, amit akarnak: magabiztosságot vagy szexuális harmóniát, súlycsökkenést vagy több pénzt.

A demokrácia és szabadság eszményei meghátrálnak az emberi befolyásolhatóság nyers ereje láttán. Minden választókerület egyötödét úgyszólván egy szemvillanás alatt hipnotizálni lehet, egyhatedét desztilált vizes injekcióval meg lehet fájdalmaitól szabadítani, egynegyede azonnal és lelkesen reagál a hipnopédiára. És ezekhez a túlzottan is együttműködő kisebbségekhez hozzátehetjük még a lassan eszmélő

többséget, akiknek kevésbé szélsőséges befolyásolhatóságát eredményesen kihasználhatja bárki, aki érti a dolgát, és nem sajnálja sem az időt, sem a fáradságot.

Megfér-e az egyéni szabadság a nagyfokú egyéni befolyásolhatósággal? Túlélheti-e a demokratikus intézményrendszer azt az aknamunkát, amire az egyének és tömegek befolyásolhatóságának kiaknázása terén művészi és tudományos tökélyre szert tett gondolkodásmanipulátorok vetemednek? Milyen mértékben közömbösítheti a nevelés azt a velünk született hajlamot, hogy befolyásolhatóak vagyunk saját érdekünkben vagy a demokratikus társadalom javára? Törvényileg lehet-e szabályozni, hogy az üzletemberek és vallási vezetők, hatalmon levő és a hatalomból kipottyant politikusok visszaélnek az emberek végtelen hiszékenységgel? A korábbi fejezetekben explicit vagy implicit beszéltünk az első két kérdésről. A továbbiakban kitérek a megelőzés és gyógyítás problémakörére.

XI.

Szabadnak nevelni

A szabadságra nevelést tényközléssel és értékek kifejezésre juttatásával kell kezdeni, majd az értékek felismeréséhez szükséges módszerek kifejlesztésével kell folytatni és felkészítéssel, hogy megvívjunk azokkal, akik valamilyen oknál fogva nem vesznek tudomást a tényekről, vagy tagadják az értékeket.

Egy korábbi fejezetben szoltam már a Társadalmi Etikáról, amelynek értelmében a túlszervezettségéből és túlnépesedéséből adódó rossz jogossá válik, ennél fogva a jó szerepében tetszeleg.

Összhangban van-e egy ilyen értékrendszer mindazzal, amit az emberi fizikumról és vérmérsékletéről tudunk? A Társadalmi Etika abból a feltevésből indul ki, hogy az emberi viselkedést mindenekfelett a nevelés határozza meg, amely mellett a természet - azok a pszichikai-fizikai adottságok, amelyekkel születünk - elhanyagolható. De vajon ez igaz-e? Igaz-e, hogy az emberek társadalmi környezetük termékénél nem többek? Ha pedig nem igaz, milyen jogon ragaszkodnak ahhoz, hogy az egyén lényegtelenebb a csoportnál, amelyhez tartozik?

Az összes rendelkezésünkre álló bizonyíték arra a következtetésre mutat, hogy az egyének és társadalmak életében az öröklés ugyanolyan fontos, mint a kultúra. Minden egyén biológiailag egyedi, és különbözik minden más egyéntől. A szabadság éppen ezért nagy jótétemény, a tolerancia jeles erény, a parancsolgatás súlyos csapás. A diktátorok, Szervezeti Emberek és egyes tudósok - gyakorlati vagy elméleti okból - égnék a vágytól, hogy az emberi természet dühítő sokféleségét valamiféle engedelmes egyformasággá sorvasszák. J. B. Watson viselkedés-lélektani buzgalma első fellángolásában kereken kijelentette, hogy semmilyen tényt nem talált, amivel "alá lehet támasztani a viselkedési formák, valamint a családokban feltevések szerint örökletesnek tekintett különleges - zenei, művészeti stb. - képességek öröklődő mivoltát". Még napjainkban is előfordul, hogy a Harvard Egyetem jeles professzora kitart amellett, hogy "mivel a tudományos magyarázat ma már minden részletre kiterjed, nullával lesz egyenlő mindaz, amivel az egyén állítása szerint közreműködik a világ dolgaiban. Az emberiség egekig magasztalt alkotóereje, a művészet, tudomány és erkölcs terén elért eredményei, választási képessége és az a jogunk, hogy e választás következményeit felelősségre vonjuk, mindezek egyáltalán nem szembevethető vonások új tudományos önarcképén". Más szóval Shakespeare darabjait nem ő, nem is Bacon vagy Oxford grófja írta, hanem az Erzsébet-kori Anglia.

Több mint 60 éve William James "Nagy emberek és környezetük" címmel esszét írt, amelyben Herbert Spencer támadásaival szemben a kiváló képességű egyének

védelmére kelt. Spencer ugyanis azt hirdette, hogy a "Tudomány" - egy adott időszakban X, Y és Z professzorok véleményének csodálatosan kényelmes megszemélyesítése - nyomtalanul letörölte a Nagy Embert. "A nagy embert" - írta - "együvé kell rangsorolni a társadalom összes többi jelességével, akik az őt megelőzők termékeként létrehívták". A nagy ember "változások közvetlen kezdeményezője" lehet - ugyan annak tűnik -, "de ha e változásokra van is valódi magyarázat, akkor azt a körülmények összejátszásából kell keresnünk, amiből a nagy ember és a változások adódtak". Egyike azoknak az üres mélyértelműségeknek, amelynek lehetetlen működőképes értelmet tulajdonítani. Filozófusunk azt akarja vele mondani, hogy mindent tudnunk kell, mielőtt még bármit is megértenénk. Bizonyára. Csakhogy valójában soha nem fogunk semmit sem tudni. Éppen ezért be kell érniük a hézagos megértéssel és a megközelítő okokkal, beleértve a nagy emberek hatását is. "Ha van, ami emberileg lehetséges", - írja William James - "akkor az az, hogy a nagy ember társadalmi, amit helyesen neveznek annak, nem csinál belőle nagy embert, mielőtt a nagy ember átformálhatná. Azok a fiziológiai erők teremtik meg, amelyekhez a társadalmi, politikai, földrajzi és nagymértékben az antropológiai feltételeknek épp olyan sok vagy kevés közülük van, mint a Vezúv kráterének ahhoz a pislákoló gázlángához, ami mellett írok. Lehetséges volna, hogy Spencer azt tartja, hogy a szociológiai feszültségek összetartása olyan hatással volt 1564. április 26-án Stratford-upon-Avonra, hogy egy bizonyos William Shakespeare-nek, a maga szellemi sajátosságaival éppen ott kellett megszületnie? És vajon ezzel azt akarja-e mondani, hogy ha a fentebb említett William Shakespeare csecsemőkorában meghalt volna, akkor a társadalmi egyensúly helyreállítása érdekében Stratford-upon-Avonban egy másik anyának feltétlen egy vele azonos gyermeket kellett volna szülnie?"

Skinner professzor kísérleti pszichológus, és a "Tudomány és Emberi viselkedés" című értekezését megbízható tényekre alapozza. Sajnálatos módon azonban a tények egy olyan szűk körű osztályba tartoznak, hogy amikor végre megkockáztat egy általánosítást, következtetése olyan elsöprően valóságosnak, mint egy viktoriánus elméleti szakemberéi. Mindez elkerülhetetlen, ugyanis Skinner professzor épp oly könnyen viseltetik a James-féle "fiziológiai erő" iránt, mint Herbert Spencer. Az emberi viselkedést meghatározó genetikai tényezőknek egy oldalt sem szentel. Könyvében említést sem tesz az alkati orvostudomány eredményeiről, nem céloz az alkati pszichológiára, amelynek kategóriáiban - s amennyire meg tudom állapítani egyedül ennek kategóriáiban - lehet az egyénről teljes és valóságos életrajzot írni létezése idevágó tényeire - testére, hőmérsékletére, intellektuális képességeire, percről percre változtatott közvetlen környezetére, idejére, helyére és kultúrájára - vonatkozólag. Az emberi természet tudománya olyan, mint a mozgás tudománya a valóságtól elvonatkoztatva: szükségszerű, de önmagában, a tények szempontjából teljességgel elégtelen. Nézzük például a szitakötőt, a rakétát és a hullámtörést. Mindhárom a mozgás egyazon alaptörvényét illusztrálja, mégis mindegyik másként, és a különbségek épp oly lényegesek, mint az azonosságok. A mozgás

tanulmányozása önmagában semmit sem mond arról, hogy az adott esetben a három közül melyik az, amelyik mozog. Önmagában a viselkedés tanulmányozása sem mond semmit arról az egyedi testről és szellemről, akinél adott esetben a viselkedést tapasztaljuk. De számunkra, akik test és szellem vagyunk, a test és szellem ismerete mindennél fontosabb. Megfigyelés alapján és tapasztalatból azt is tudjuk, hogy egy-egy test-szellem között hatalmas a különbség, és hogy egyes test-szellemek mélyreható változást idézhetnek és idéznek is elő a környezetükben. E tekintetben Bertrand Russell tökéletesen egyetért William James-szel, és hozzátehetném, hogy gyakorlatilag mindenki mással is, kivéve a spenceri vagy viselkedés-lélektani tudományosság védelmezőit. Russell úgy vélekedik, hogy a történelmi változások három okra vezethetők vissza: gazdasági változásokra, politikai elméletre és meghatározó személyiségekre. "Hiszem" - vallja Russell, - "hogy ezek egyikét sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mint ahogy teljes mértékben nem is racionalizálhatjuk őket másféle okok okozataként." Ha tehát Lenin vagy Bismarck csecsemőkorukban meghaltak volna, a világ merőben más lenne, mint amilyen ma, részben Lenin és Bismarck tevékenységének köszönhetően. "A történelem még nem tudomány, és csak meghamisításokkal és elhallgatásokkal lehet tudományos színben feltüntetni." Az élet nap-nap utáni valóságosságában az egyént nem lehet racionalizálni. Hozzájárulása a világ alakulásához csupán elméletben egyenlő a nullával, valójában nagyjelentőségű. Amikor a világban egy munkát elvégeznek, tulajdonképpen ki végzi el? Kinek a szeme és füle érzel, kinek az agykérge gondolkodik, kinek az érzései motiválnak, kinek az akarata győzi le az akadályokat? Semmiképp sem a társadalmi környezeté, mivel egy csoport nem tekinthető élő szervezetnek, csupán vak, tudat nélküli szerveződésnek. Mindent egyének tesznek, ami egy társadalomban végbemegy. Természetes, hogy ezekre az egyénekre nagy hatással van a helyi kultúra, a tabuk és erények, a múltból szerzett tájékoztatás és félrevezetés, amelyeket szájhagyomány útján terjedő tradíciók vagy írott irodalom formájában őriznek meg, de bármit is sajátít el az egyén a társadalomtól - vagy pontosabban bármit is sajátít el a csoportokkal kapcsolatot tartó többi egyéntől vagy más, élő vagy halott egyének által felhalmozott jelképes feljegyzésekből -, azt a maga egyedi módján használja fel, és ehhez az ő sajátos érzékszerveit, az ő biokémiai felépítését, az ő fizikumát és vérmérsékletét és nem valaki másét veszi igénybe. Bármily átfogó is legyen, a tudományos magyarázatoknak nincs az a mennyisége, ami racionalizálhatná ezeket a magától értetődő tényeket. És ne feledjük, hogy Skinner professzornak az emberről, mint a társadalmi környezet produktumáról festett tudományos portréja közel sem az egyetlen portré. Vannak más, valósághűbb hasonlóságok is. Példának okáért Roger Williams professzor portréja. Williams nem elvonatkoztatott viselkedést fest, hanem viselkedő test-szellemeket, akik részben annak a környezetnek a produktumai, amit más test-szellemekkel megosztanak, részben saját átöröklésüké. Az ember határvidéké-ben és a Szabad, mégis egyenlőtlen-ben Williams professzor terjengősen, temérdek, aprólékosan elővezetett bizonyítékkal ír azokról az egyének közti, velük született különbségekről, amelyek alátámasztására dr. Watson nem talált bizonyítékot, és amelyek jelentősége Skinner

professzor szerint a nullával egyenlő. Az állatoknál egy adott fajon belül a biológiai variációs tulajdonság annál szembeszökőbb, minél magasabbra hágunk az evolúció lépcsőfokain. A biológiai változékonyság az emberben a legnagyobb; az ember nagyobb fokú biokémiai, felépítésbeli és vérmérsékleti diverzitást mutat, mint bármely más faj egyedei. Kétségbevonhatatlan, egyszerűen megfigyelhető tény. De sokakat e tény semmibe vételére készítetett az, amit Rend utáni vágynak neveztem: az a leküzdhetetlen kívánság, hogy a dolgok és események ijesztő sokféleségére áttekinthető egyformaságot kényszerítsenek. Lekicsinyelték a biológiai egyediséget, és teljes figyelmükkel az emberi viselkedésben megnyilvánuló egyszerűbb és ismereteink jelenlegi szintjén érthetőbb környezeti tényezők felé fordultak. "A környezetközponitú gondolkodás és kutatás eredményeképp" - írja Williams professzor - "a csecsemők alapvető egyformaságának doktrínáját széles körben elfogadták, és társadalompszichológusok, szociológusok, szociálanropológusok és számos más tudományág képviselői, köztük történészek, közgazdászok, pedagógusok, jogtudósok és a közélet szereplői is osztják. Ezt a doktrínát sok olyan ember is magáévá tette, aki az oktatás- és kormánypolitikát alakítja, és sokszor feltétel nélkül fogadják el olyanok, akikre nem jellemző a kritikus gondolkodásmód."

A tapasztalati adatok meglehetősen realiztikus értékelésén alapuló etikai rendszer valószínűleg többet használ, mint árt. De sok erkölcsi rendszert a tapasztalat értékelésére, a dolgok természetének vizsgálatára alapoztak, s ez reménytelenül irreális. Az efféle etika többet árt, mint használ. Következésképpen mind a közelmúltig általánosan elterjedt volt az az elképzelés, miszerint a rossz időt, a szarvasmarhák betegségeit és az impotenciát a mágusok rosszindulatú machinációival elő lehet idézni, sőt sok esetben ez meg is történt. Ebből pedig arra a következtetésre jutottak, hogy a mágusok elfogása kötelességünk, mi több Istentől elrendelt kötelességünk, ahogy azt Mózes második könyvében olvashatjuk:

"Jósnőt ne hagyj életben"
(*Kivon.*, 22:18).

Az erkölcs és a törvény, a dolgok természetének e téves nézetére alapozott rendszerei a legfelháborítóbb gonosztettek okozóivá váltak azokban az évszázadokban, amikor a hatalmat gyakorlók véresen komolyan vették ezt a kinyilatkoztatást. A varázslásról alkotott, majd logikussá és kötelezővé emelt téves nézetek nyomán támadt kémkedés, lincselés és justizmord orgiájával századunkig semmi sem ért fel, amikor is a téves gazdasági nézetekre alapozott kommunista etika, valamint a téves faji nézetekre alapozott náci etika a korábbinál nagyobb arányú atrocitásokat rendelt el és szentesített. A Társadalmi Etika, amely azon a téveszmén alapul, miszerint az emberi faj teljes mértékben társas ösztönű lényekből áll, a csecsemők egyformának születnek, és az egyének a kollektív környezet általi és

azon belüli kondicionálás produktumai, általános elfogadása esetén nem kevésbé áldatlan állapotokat teremt majd. Ha e nézetek helytállóak lennének, ha az emberek tényleg egy igazán társas ösztönű fajhoz tartoznának, és ha egyedi különbségeik elhanyagolhatóak lennének, amelyeket megfelelő kondicionálással teljesen meg lehetne szüntetni, akkor a szabadság nyilvánvalóan feleslegessé válna, és az Állam joggal üldözné azokat az eretnekeket, akik szabadságot követelnek. Az egyes természet tökéletes szabadságnak érzi, ha a természetvázat szolgálhatja. De az ember nem ilyen végtelenen, csupán mértékletesen társas ösztönű. Társadalmi nem a méhkaptárhoz vagy a hangyabolyhoz hasonló szervezetek, hanem inkább szerveződések, a kollektív életmódhoz elengedhetetlen ad hoc társulások. Az emberek közti különbségek ráadásul olyan jelentősek, hogy a legintenzívebb kulturális egyenlősítés ellenére is a szélsőséges endomorf - W. H. Sheldon terminológiáját kölcsönözve - megőrzi társas, élénk, ösztönös-érzelmi jellemvonásait, a szélsőséges mezomorf tűzön-vízen át megmarad energikus szomatonikusnak, míg a szélsőséges ektomorf mindig is cerebrotonikus, introvertált és túlérzékeny lesz. Mesém szép új világában a társadalmilag kívánatos viselkedést a genetikai manipuláció és a születés utáni kondicionálás kettős módszerével biztosították. A csecsemőket lombikokban nevelik, és az emberi termékek nagyfokú egyformaságát úgy érik el, hogy korlátozott számú anya petesejtjét használják fel, majd egy sajátos eljárás révén minden petesejt addig osztódik, amíg tucatjával nem lesznek egypetéjű, tökéletesen egyforma ikrek, összesen akár száz vagy annál is több. Így a szabványgépekhez szabvány gépkezelőket sikerül előállítaniuk. A gépkezelők szabványosítását a születést követően kisgyermekkorú kondicionálással, hipnopédiával és kémiai úton kiváltott eufóriával tökéletesítik, amelyek szabadság és alkotókészség örömeit vannak hivatva helyettesíteni. Mint már az előző fejezetekben rámutattam, a világban, ahol élünk, hatalmas erők a hatalom központosítására és egy katonas társadalom megteremtésére törekednek. Az egyén genetikai tipizálása egyelőre még mindig lehetetlen, de a Nagy Kormány és a Nagy Üzlet már magáénak tudhatja, vagy hamarosan szert tesz a Szép új világ-ban már leírt gondolkodásmanipuláló módszerekre, valamint egy sor olyanra, amiről képzeletszegénységem folytán álmodni sem mertem. A jövő túlnépesedett és túlszervezett világának vezetői - mivel genetikailag képtelenek egyformává tenni az embriókat - társadalmi és kulturális egyformaságot kényszerítenek majd a felnőttekre és gyermekeikre. E cél elérése érdekében felhasználnak majd minden rendelkezésükre álló gondolkodásmanipuláló módszert - hacsak ebben meg nem akadályozzák őket -, és attól sem riadnak vissza, hogy gazdasági zsarolás és testi erőszakkal való fenyegetés irracionális meggyőzését alkalmazva e módszereket még hathatósabbá tegyék. Ahhoz, hogy ezt a zsarnokságot elkerüljük, haladéktalanul szabadságra és önkormányzásra kell önmagunkat és gyermekeinket nevelnünk.

A szabadságra nevelés első lépése - mint már említettem - a tényekre és értékekre nevelés: az egyéni sokféleség, genetikai egyediség tényeire és a szabadság, tolerancia és kölcsönös felebaráti szeretet értékeire, amelyek egyenes etikai következményei e

tényeknek. A helyes tudás és az egészséges elvek sajnos nem elegendőek. Az egyhangú igazságot izgalmas valótlansággal homályosíthatják el. Az ügyesen felkorbácsolt szenvedélyek sokszor erősebbek a legjobb szándéknál. A hamis és ártalmas propaganda hatását lehetetlen közömbösíteni, kivéve, ha alaposan kiképeznek valakit a propaganda elemzésének művészetére és arra, hogy álokoskodásain keresztül álljon. A nyelv, a beszéd révén az ember átlépett az állatvilágból a civilizációba. De a nyelv és a beszéd ihlette mindig is azt a kiírhatatlan ostobaságot és azt a szisztematikus, valóban ördögi gonoszságot, amely legalább annyira jellemzi az emberi viselkedést, mint a módszeres előrelátás és tartós anyagi jóindulat beszéd inspirálta erényei. A nyelv teszi lehetővé, hogy a nyelvet használók akkor is figyelmet szenteljenek a tárgyakkal, személyekkel és eseményekkel, amikor a tárgyak és személyek nincsenek jelen, az események pedig nem történnek meg. A nyelv pontosan kirajzolja emlékeinket, és tapasztalatainkat jelképekbe átültetve, az epekedés vagy iszonyat, gyűlölet vagy szeretet közelségét az érzés és magatartás megváltoztathatatlan elveivé változtatja. Egy, számunkra teljes mértékben tudattalanul zajló folyamat során az agy hálózatos rendszere a számtalan ingerből kiválasztja azt a néhány élményt, amely a szemünkben gyakorlati értékkel bír. Ezeknek a tudattalanul kiválasztott tapasztalatoknak a körét azután többé-kevésbé tudatosan tovább szűkítjük, egy kisebb számú tapasztalatot választunk ki és vonatkoztatunk el, amelyeket szókincsünkben merített szavakkal jelölünk meg, majd egy egyszerre metafizikai, tudományos és etikai, az absztrakció egy magasabb szintjét képviselő szavakból létrehozott rendszeren belül osztályozunk. Azokban az esetekben, amikor a dolgok természetét illető nézeteink egy nem túl téves rendszert alkotnak, és a választást, valamint az elvonatkoztatást ez a rendszer diktálja, és amikor a verbális jelöléseket intelligensen választjuk ki, jelképes természetükkel pedig tisztában vagyunk, viselkedésünk is valószínű és meglehetősen rokonszenves lesz. De ha a rosszul megválasztott szavak, amelyeket merőben jelképes természetük legcsekélyebb megértése nélkül olyan tapasztalatokra alkalmazunk, amelyeket egy téves eszmerendszer fényében választottunk ki és vonatkoztatunk el, akkor hajlamosak vagyunk ördögien és szervezett ostobaságnak engedve viselkedni, amire a néma állatvilág - pontosan azért, mert néma és nem tud beszélni - szerencsére képtelen.

A szabadság ellenségei észellenes propagandájuk során lerontják a nyelvi kifejezési eszközöket, hogy áldozataikat beugrassák vagy behajszolják abba, hogy úgy gondolkodjanak, érezzenek és cselekedjenek, ahogy azt ők, a gondolkodásmanipulálók akarják. A szabadságra és a szabadság feltételeit és eredményeit egyszerre képviselő szeretetre és intelligenciára nevelésnek - egyebek között - a nyelv szabatos használatára való nevelésnek is kell lennie. Az utóbbi két-három nemzedék alatt a filozófusok temérdek időt és gondolatot szenteltek a jelképek és a jelentés jelentésének elemzésére. Hogyan függnek össze a kimondott szavak és mondatok azokkal a tárgyakkal, személyekkel és eseményekkel, amelyekkel mindennapi életünk során megismerkedünk? E probléma tárgyalása

hosszú időt venne igénybe, és messzire elkalandoznánk jelen témánktól. Értjük be annyival, hogy a nyelv megfelelő használatához szükséges, egészséges, a bölcsődétől az egyetemi tanulmányok befejezése utáni oktatásig tartó nevelés összes intellektuális anyaga máris rendelkezésünkre áll. A jelképek helyes és helytelen használata közti különbségtétel művészetének oktatását azonnal be lehetne vezetni. Mit több, az elmúlt harminc-negyven év alatt bármikor életbe lehetett volna léptetni. Mégsem tanítják a gyerekeket sehol sem arra, hogy különbséget tudjanak tenni igaz és hamis, értelmes és értelmetlen kijelentések között. Mi ennek az oka? Nem más, mint az, hogy az idősebbek - még a demokráciában is - nem akarják ilyen oktatásban részesíteni őket. Ebben az összefüggésben a Propagandaelemzés Intézetének rövid, ám szomorú története igen tanulságos lehet. Az Intézetet 1937-ben, a náci propaganda legharsányabb és legeredményesebb időszakában alapította egy New England-i emberbarát, Filene. Az intézet égisze alatt elkészítették a józan észnek ellentmondó propaganda elemzését, és középiskolások, egyetemisták tanítására alkalmas szövegeket írtak. Azután kitört a háború, az összes - szellemi és fizikai - fronton vívott totális háború. A "pszichológiai hadviselésében résztvevő szövetséges kormányok taktikátlannak minősítették a propagandaelemzés szükségességét. Az Intézetet 1941-ben megszüntették. De még a háború kitörése előtt is számos olyan ember akadt, aki mélységesen kifogásolhatónak tartotta az Intézet működését. Egyes pedagógusok azon az alapon helytelenítették a propagandaelemzés oktatását, hogy túlzottan cinikussá teszik ezzel a kamaszokat. Hasonlóképpen ágált ellene a katonaság is, mert attól féltek, hogy az újoncok elemezni kezdik majd a kiképzőőrmesterek kijelentéseit. A papság és reklámszakértők nem különben ellenezték. A papság azért volt a propagandaelemzés ellen, mert véleményük szerint ez aláásta a hitet, és csökkentette a templomba járók számát, a reklámszakemberek pedig olyan alapon tiltakoztak, hogy az elemzés aláássa a márkához való ragaszkodást, és ennek következtében csökken az eladás.

Félelmeik és ellenszenvük nem volt megalapozatlan. Mélységesen felforgató, ha az egyszerű emberek nagy tömegei tüzetes elemzésnek vetik alá azt, amit lelkipásztoraik és uraik mondanak nekik. A társadalmi rend a mai formájában csakis akkor maradhat fenn, ha túl sok kínos kérdés nélkül elfogadjuk a hatalmon lévők által közreadott és a helyi hagyományok által szentesített propagandát. A probléma megint csak az, hogyan találjuk meg az arany középutat. Az egyénnek elég hiszékenynek kell lennie ahhoz, hogy hajlandó és képes legyen a társadalmat működtetni, de nem lehet annyira befolyásolható, hogy tehetetlenül besétáljon a hivatásos gondolkodás-manipulátorok csapdájába. Annyi propagandaelemzést kell tanítani az embereknek, hogy megóvjuk őket a teljes képtelenség kritikátlan elfogadásától, de annyit már nem, hogy teljes egészében elutasítsák a hagyomány jó szándékú őrzőinek nem mindig racionális ömlengéseit. Az arany középut valószínűleg a hiszékenységek és a teljes hitetlenség között húzódik, és pusztán elemzéssel sosem találhatunk rá, és nem haladhatunk rajta. A probléma meglehetősen negatív megközelítését valami pozitívabbal is ki kell egészítenünk: a

tények szilárd alapján álló általános értékek kinyilatkoztatásával. Elsőnek az egyéni szabadság értékével, amelynek az emberi sokféleség és genetikai egyediség az alapja, az emberi irgalmasság és együttérzés értékével, amely a pszichiátriában nemrégiben ismét felfedezett, régi, jól ismert tényen alapul, miszerint az emberek - szellemi és fizikai diverzitásukon túl - egyformán igénylik a szeretetet, éppen úgy, ahogy az élelmet és fejük fölé a tetőt, s végül az intelligencia értékével, amely nélkül a szeretet tehetetlen, a szabadság pedig elérhetetlen. Ez az értékrend olyan ismérv birtokába juttat bennünket, amelynek segítségével a propagandát mindig is megítélhetjük. Kézből kontrázzhatjuk a badarságnak és erkölcstelennek bizonyuló propagandát. Azt, ami csupán ésszerűtlen, de megfér a szeretettel és a szabadsággal, és elvileg nem ellenkezik az intelligencia érvényesülésével, feltételesen elfogadhatjuk olyannak, amilyen.

XII.

Mit tegyünk?

Megtanulhatjuk, hogyan legyünk szabadok, még hozzá a jelenleginél szabadabbak. De a szabadságot - mint erre rámutattam - sok oldalról és sok veszély fenyegeti: demográfiai, társadalmi, politikai és pszichológiai. Betegségünk egymással összefüggő okok sokaságára vezethető vissza, és csak egymással összefüggő gyógymódok sokaságával gyógyítható. Egy bonyolult emberi helyzet megoldásakor az arra vonatkozó összes tényezőt figyelembe kell vennünk, s nem elég csak egyet figyelembe venni. Sosem érhetjük be a mindennél kevesebbel. Veszélybe került a szabadság, és sürgősen szükség van arra, hogy szabadságra neveljük az embereket. Mint ahogy sok más dologra is szükség van: például a szabadsághoz elengedhetetlen társadalmi szervezetre, születésszabályozásra, törvényhozási programra. Kezdjük ez utóbbival.

A Magna Carta, sőt még az azt megelőző idők óta az angol törvényhozókat az egyén fizikai szabadságának kérdése foglalkoztatta. Az 1679-es törvényben tisztázott polgári jog szerint annak a személynek, akit törvénytelenül fogságban tartanak, joga van, hogy egy felsőbb bíróságnál a habeas corpus írásos végzését kérje. A bíró a parancsot egy főispánnak vagy börtönőrnek címezi, és arra utasítja, hogy pontosan megszabott időn belül az őrizetére bízott személyt vezesse elő, hogy a bíróságon megvizsgálhassák az ügyét; itt alá kell húznunk, hogy nem az illető írásos panaszát, nem is jogi képviselőjét óhajtja a bíró látni, hanem a corpus-át, a testét, az illetőt a maga fizikai valóságában, vagyis azt a kézzelfogható hús-vér embert, aki deszkapriccsen volt kénytelen éjszakázni, beszívta a bűzös börtönlevegőt, és erőszakkal legyűrte az undorító börtönkosztot. Kétség sem fér ahhoz, hogy szükség van a szabadság alapfeltételére, vagyis a fizikai kényszer hiányára, de ez még nem minden; másra is szükség van. Elképzelhető, hogy valaki nincs börtönben, mégsem szabad, fizikailag senki sem tartja rabságban, pszichológiailag mégis fogoly, mert kénytelen úgy gondolkodni, érezni és cselekedni, ahogy a nemzetállam vagy a nemzetben belül valamilyen magánérdek megkívánja tőle. Ne is számítsunk olyasmire, mint az írott habeas mentem, mert nem lesz olyan főispán vagy börtönőr, aki jogtalanul bebörtönzött elméket elővezetne, és nem lesz olyan ember, aki abban a helyzetben lenne, hogy rabságára panaszkodjék, ha egyszer gondolatait olyan módszerekkel változtatták meg, mint amiket az előző fejezetekben említettem. A pszichológiai kényszer, jellegénél fogva, a kényszer hatására cselekvőben azt a benyomást kelti, hogy saját akaratából cselekszik. A gondolkodásmanipulációnak áldozatul esett embernek fogalma sincs arról, hogy áldozat. Börtöne falai láthatatlanok, és szabadnak képzei magát. Szabadságának hiánya csak a többi ember előtt nyilvánvaló. Szolgai mivolta szigorúan objektív. Ismétlem, nincs és nem is lehet soha olyasmi, mint egy írott habeas mentem. De megelőző törvényhozás igenis lehet: törvényen kívül helyezhetjük a pszichológiai rabszolga-kereskedelmet, törvényt

hozhatunk a gondolkodás védelmére a mérgező propaganda gátlástalan szállítói ellen azoknak a törvényeknek a mintájára, amelyek a testet védik a hamisított élelmiszerek és veszélyes kábítószeres gátlástalan szállítóival szemben. Például törvényt lehetne és véleményem szerint kellene is hozni a polgári vagy katonai köztisztviselők jogainak korlátozására, hogy odaadó hallgatóságuknak ne parancsolhassanak és az őrizetükre bízottaknál ne alkalmazhassanak alva tanítást. Törvényileg meg lehetne tiltani, és véleményem szerint meg is kellene tiltani, hogy nyilvános helyeken vagy a televízió képernyőjén tudatelőttés vetítés folyjon. Törvényt lehet hozni, és véleményem szerint törvényt is kellene hozni, amivel nemcsak azt akadályoznák meg, hogy a politikai jelöltek egy meghatározott pénzüsszegnél többet költhessenek választási kampányukra, hanem azt is, hogy olyan, a józan ésszel ellenkező propagandát folytathassanak, ami badarsággá silányítja a demokratikus folyamatot.

A megelőző törvényhozás hasznos lehet, de ha a szabadságot most fenyegető erők lendülete nem csökken, sokáig nem fejthetik ki üdvös hatásukat. A túlnépesedés folytonosan növekvő nyomásával és a növekvő népesség, valamint a fejlődő technológia miatti túlszervezettséggel szemben a legkitűnőbb alkotmányok és megelőző törvények is tehetetlenek lesznek. Az alkotmányokat nem fogják hatályon kívül helyezni, a helyes törvények is megmaradnak a törvénykönyvekben, de a liberális formalitásokkal csak eltakarják és felcicomázzák majd a mérhetetlenül antiliberalis lényegét. Amennyiben nem szabnak gátat a túlnépesedésnek és a túlszervezettségnek, akkor a demokratikus országokban az Angliát a királyság külsődleges alakításának megőrzése mellett demokráciává átalakító folyamat fordítottját tapasztalhatjuk majd. Az egyre gyorsuló túlnépesedés és fokozódó túlszervezettség szüntelen nyomására, valamint a gondolatmanipuláció egyre hatékonyabb módszereinek segítségével megváltozik a demokráciák jellege: a furcsa, régi formák - választások, parlament, legfelsőbb bíróságok és a többi hozzájuk hasonló - fennmaradnak majd. A mögöttük meghúzódó lényeg az erőszakmentes zsarnokság egy új formája lesz. A hagyományos elnevezések, a megszentelt jelszavak olyanok maradnak, mint a régi szép időkben. Demokráciáról és szabadságról szól minden adás és vezércikk, de ez szigorúan pickwicki értelemben vett demokrácia és szabadság lesz. Eközben az uralkodó oligarchia és kiválóan képzett katonai, rendőri, gondolatgyártó és gondolatmanipuláló elitje belátása szerint igazgatja az országot.

Hogyan ellenőrizhetjük a nehezen kivívott szabadságunkat veszélyeztető hatalmas személytelen erőket? Ezt a kérdést verbális szinten és nagy általánosságban igen egyszerűen megválaszolhatjuk. Nézzük először a túlnépesedés problémáját. A sebesen szaporodó emberiség egyre nagyobb igényeket támaszt a meglévő természetes erőforrásokkal szemben. Mit tegyünk hát? Kézenfekvő, hogy a lehető leggyorsabban addig a pontig kell leszorítanunk a születések számát, ahol már nem haladja meg a halálozási arányszámot. Egyúttal a lehető leggyorsabban növelnünk kell az élelmiszertermelést, talaj- és erdővédelmi politikát kell világszerte

megindítanunk és meg is valósítanunk, jelenlegi fűtőanyagaink helyett az uránál kevésbé veszélyes és lassabban kifogyó anyagokat kell kifejlesztenünk, és könnyen hozzáférhető ásványi kincseink egyre zsugorodó lelőhelyeivel való bölcs gazdálkodás mellett ki kell dolgoznunk azokat az új és nem túl költséges módszereket, amelyekkel az ásványokban mind szegényebb elemekből - köztük a legszegényebb tengervízből - ki tudjuk vonni az ásványi anyagokat. Mondanom sem kell, hogy mindezt könnyebb mondani, mint megtenni. Az éves népességnövekedést csökkenteni kell. De hogyan? Két választásunk van: egyrészt az éhínség, a veszedelmes járványok és a háború, másrészt a születésszabályozás. Az emberiség többsége az utóbbit választja, és máris szembekerül egy olyan gonddal, amely töprengésre készíti a fiziológiát, farmakológiát, szociológiát, pszichológiát és még a teológiát is. A fogamzásgátló tablettát még nem sikerült tökéletesíteni. Ha majd ez sikerül, hogyan osztják szét a több száz millió potenciális anyának - vagy ha férfiaknak szánt fogamzásgátló, akkor a potenciális apáknak -, akiknek majd szedniük kell, hogy a faj születési arányszáma csökkenjen? A jelenlegi társadalmi szokásokat és a kulturális, pszichológiai restséget tekintve hogyan vehetjük rá azokat, akiknek szedniük kellene a fogamzásgátlót, de nem akarják, hogy meggondolják magukat? És hogyan állunk a katolikus egyház fogamzásgátlás-ellenességével, amely a naptár-módszeren kívül semmit sem engedélyez, jóllehet ez a módszer mindeddig teljesen hatástalannak bizonyult azokban az iparilag fejletlen országokban, ahol a népesség csökkentésére sürgető szükség lenne? A feltételezetten tökéletes fogamzásgátló tablettával kapcsolatos kérdéseket fel kell tennünk a születésszabályozás már rendelkezésünkre álló kémiai és mechanikus módszereivel kapcsolatban, s e kérdések feltevésében éppen úgy nem reménykedhetünk, mint kielégítő válaszban.

A születésszabályozás problémája után térjünk át a rendelkezésünkre álló élelmiszerkészlet növelésének és természeti erőforrásaink megőrzésének problémájára. A leküzdésre váró nehézségek talán nem olyan nagyok, de még így is épp elég jelentősek. Elsősorban az oktatás jelent gondot. Hogy lehet a világ élelmiszerkészletét előállító számtalan farmert és gazdálkodót módszereik javítására megtanítani? És ha majd megtanítottuk őket erre, honnan veszik a tőkét, amiből megvásárolhatják a gépeket, fűtőanyagot és kenőanyagot, fizethetik az elektromos áramot, műtrágyát, nemesített növény- és állatfajtákat szerezhetnek be, amelyek nélkül a legkitűnőbb mezőgazdasági oktatás sem ér semmit? Ki tanítja meg az emberiséget a természetvédelem elveire és gyakorlatára? Hogyan akadályozhatjuk meg, hogy egy gyorsan növekvő népességű ország éhes parasztsága ne "zsigerelje ki a talajt"? És ha ezt meg is tudjuk akadályozni, ki támogatja őket addig anyagilag, míg a kiszipolyozott és végsőkig kimerített föld apránként magához tér, és, ha ez még egyáltalán keresztülvihető, visszanyeri-e egészségét és termőerejét? Vagy vessünk egy pillantást azokra az elmaradott országokra, amelyek most iparosodni próbálnak. Ha sikerrel járnak, ki akadályozhatja meg őket abban, hogy a versenyben előttük járókhöz hasonlóan ne herdálják el ostobán és szeszélyesen bolygónk pótolhatatlan

kincseit, miközben kétségbeesetten igyekeznek felzárkózni és lépést tartani velünk? És ha elérkezik az utolsó ítélet napja, a szegényebb országokban hol talál majd bárki is tudományos munkaerőt és hatalmas tőkét, hogy az ércekben csekély nélkülözhetetlen ásványi anyagokat kivonják, és a jelen körülmények között ezt a folyamatot műszakilag megvalósíthatóvá vagy gazdaságilag indokolttá tegyék? Lehet, hogy mindezekre a kérdésekre idővel gyakorlati választ kapunk majd. De mennyi idő múlva? A népességnövekedés és a természeti erőforrások versenyében az idő ellenünk dolgozik. A század végére - ha nagyon igyekezünk - lehet, hogy kétszer annyi élelem lesz a világ piacain, mint amennyi most van. De kétszer annyi ember is lesz, s közülük több milliárdan csak részben iparosodott országokban élnek, és tízszer annyi energiát, vizet, faanyagot és pótolhatatlan ásványi anyagot fogyasztanak, mint most a szüleik. Egy szó, mint száz: élelmiszer dolgában a helyzet semmivel sem lesz jobb a mostaninál, nyersanyag viszonylatában pedig még rosszabb lesz.

A túlszervezettség gondjának megoldása nem kevésbé problematikus, mint a természeti erőforrások és a népességnövekedés problémájának megoldása. Verbális szinten és általánosságban a válasz egyszerűbb már nem is lehetne. Így tehát politikai axióma, hogy a tulajdonnal hatalom jár. De most már történelmi tény, hogy a termelőeszközök egyre gyorsabban a Nagy Üzlet és Nagy Kormány monopolizált tulajdonába kerülnek. Következésképpen annak, aki hisz a demokráciában, gondoskodnia kell arról, hogy a tulajdont a lehető legszélesebb körben ossza szét.

Vagy nézzük a szavazójogot. Elvben ez igen nagy kiváltság. A gyakorlatban viszont, amint azt az újkori történelem ismételtén bebizonyította, a szavazati jog nem a szabadság garanciája. Ha tehát el akarjuk kerülni a népszavazással megválasztott diktatúrát, tördeljük szét a modern társadalom irtatlan, gépezethez hasonlós kollektíváit önmagukat kormányzó, önkéntesen együttműködő csoportokra, amelyek a Nagy Üzlet és a Nagy Kormány bürokratikus rendszerén kívül képesek működni.

A túlnépesedés és a túlszervezettség megteremtette a modern metropoliszt, amelyben a sokrétű személyes kapcsolatokon alapuló teljes emberi élet jóformán lehetlenné vált. Ha tehát el akarjuk kerülni az egyének és egész társadalmak szellemi elsivárosodását, hagyjuk el a metropoliszt, és keltsük életre a kis vidéki közösségeket, vagy próbáljuk meg emberivé tenni újra a metropoliszt azáltal, hogy mechanikus szervezeti hálózatán belül megteremtjük a kis vidéki közösségek városi megfelelőit, amelyekben az emberek találkozhatnak, és teljes emberként, nem pedig szakosított funkciók pusztá megtestesítőiként együttműködhetnek.

Napjainkban - ahogyan ötven évvel ezelőtt is - mindez teljesen nyilvánvaló. Hilaire Belloc-tól Mortimer Adlerig, a hitelszövetkezetek korai apostolaitól a mai Olaszország és Japán mezőgazdasági reformereiig nemzedékeken keresztül a jó szándékú emberek a gazdasági hatalom decentralizációjáért és a tulajdon széleskörű

elosztásáért szálltak síkra. És mennyi, de mennyi eredeti tervet terjesztettek elő a termelés szétesztására, a kisipari "falusi kézművesség"-hez való visszatérésre! Megemlíthetnénk Dubreuil alaposan kidolgozott elképzelését, amely bizonyos mértékű autonómiát és kezdeményezési jogot adna egy nagy iparvállalaton belül az egyes osztályoknak. Vagy a szindikalistákat, akik részletes tervezetet készítettek a szakszervezetek égisze alatt működő termelőcsoportok szövetségeként megszervezett, állam nélküli társadalomra. Amerikában Arthur Morgan és Baker Brownell tették közzé egy falusi és kisvárosi szinten élő, újfajta közösség elméletét és gyakorlatát.

A Harvardról Skinner professzor Walden Kettő című utópisztikus regényében a problémakört a pszichológus szemszögéből vizsgálja; egy önfenntartó és autonóm közösséget ábrázol, amelyet olyan tudományosan szerveztek meg, hogy soha senkit nem ér társadalomellenes kísértés, és zsarolás vagy nem kívánatos propaganda igénybevétele nélkül is mindenki azt teszi, amit tennie kell, mindenki boldog és kreatív. Franciaországban, a második világháború alatt és után Marcell Barbu és követői egy sor önkormányzású, nem hierarchikus termelőközösséget hoztak létre, ahol kölcsönös segítségnyújtás és teljes emberi élet valósult meg. Időközben Londonban a Peckham-kísérlet bebizonyította azt is, hogy az egészségügyi szolgáltatásokat a csoport szélesebb körű érdekeivel összeegyeztetve még egy metropoliszban is lehet igazi közösséget teremteni.

Láthatjuk tehát, hogy a túlszervezettség betegségét egyértelműen diagnosztizálták, számos globális gyógymódot írtak elő, és itt-ott - gyakran jelentős sikerrel - sor került a tünetek kísérleti kezelésére is. És mégis, a sok prédikáció és példás gyakorlat ellenére a beteg állapota fokozatosan rosszabbra fordul. Tisztán látjuk, hogy kockázatos hagyni, hogy az uralkodó oligarchia kezében összpontosuljon a hatalom, az mégis egyre kevesebb kézben összpontosul. Tudjuk, hogy az ember névtelenségre kárhoztatott, parányi, és a teljes emberi életnél kevesebbel kell hogy beérje egy modern nagyvárosban, a nagyvárosok mégis egyre nagyobbak lesznek, a városi-ipari életforma nem változik semmit. Világos, hogy egy nagy és bonyolult társadalomban a demokrácia szinte elveszti jelentését, hacsak nem irányítható méretű autonóm csoportokon belül valósul meg; a nemzetek ügyeinek egyre nagyobb hányadát a Nagy Kormány és a Nagy Üzlet bürokratái intézik. Napnál világosabb, hogy a túlszervezettség problémájára a gyakorlatban épp olyan nehéz megoldást találni, mint a túlnépesedésére. Mindkét esetben tisztában vagyunk azzal, hogy mit kellene tennünk, de eddig egyik esetben sem voltunk képesek ismereteink birtokában hatékonyan fellépni.

Ezen a ponton egy igen nyugtalanító kérdéssel találjuk szembe magunkat: vajon valóban ismereteink birtokában akarunk-e cselekedni? Érdemesnek tartja-e a népesség többsége, hogy erejét nem kímélve megállítsa és, ha lehet, visszafordítsa azt a tendenciát, amely a totalitárius irányítás felé sodor bennünket? Az Egyesült

Államokban - és Amerika profetikus előrevetítése mindannak, amivé néhány éven belül a városi-ipari világ többi része válik - a legutóbbi közvélemény-kutatás szerint a holnap szavazói, a tizenéves fiatalok elsöprő többsége nem hisz a demokratikus intézményrendszerben, nem lát kivetnivalót a népszerűtlen gondolatok cenzúrázásában, nem hisz abban, hogy lehetséges a népet a nép által kormányozni, és tökéletesen elégedett lenne, ha továbbra is úgy élne, ahogy a gazdasági konjunktúra lehetővé tette számára, és ha gondosan összeválogatott szakemberek oligarchiája felülről irányítaná. Elszomorító, de nem meglepő, hogy a világ leghatalmasabb demokráciájában a jól táplált fiatal tévénezőket ilyen nagy számban teljesen hidegen hagyja az önkormányzás eszméje, ennyire ne érdekelje őket a gondolatszabadság és az eltérő nézet kinyilvánításának joga. "Szabad, mint a madár" - mondjuk, és irigykedve nézzük a mindhárom dimenzióban korlátlan szabadsággal mozgó szárnyas teremtményeket. De sajnos megfélemezünk a dodóról. Nincs az a madár, aki miután megtanulta, hogy tömje tele a gyomrát anélkül, hogy szárnyra kellene kelnie, ne mondana le a repülés kiváltságáról és ne maradna örökre földhöz kötött. Valami analóg igazság van ebben az emberekre nézve is. Ha rendszeresen és bőségesen, napjában háromszor megkapjuk a mindennapi kenyérünket, sokan tökéletesen elégedettek lesznek, hogy csak kenyérrel éljenek vagy legalább kenyérrel és cirkuszi játékokkal.

"Az lesz a vége, hogy odahozzák a szabadságukat a lábunk elé" - mondja Dosztojevszkij parabolájában a nagy inkvizítor -, "és azt mondják nekünk: "Inkább igazzatok le, de tartsatok el bennünket." És amikor Aljosa Karamazov megkérdi bátyját, a történet mesélőjét, hogy az inkvizítor gúnyolódik-e, Iván így felel: "Egy csöppet sem. Éppenséggel érdemül tudja be magának és társainak, hogy végre-valahára legyőzték a szabadságot, és ezt azért tették, hogy boldoggá tegyék az embereket." Igen, hogy boldoggá tegyék őket, mert "az ember és az emberi társadalom számára soha semmi se volt elviselhetlenebb, mint a szabadság!"

(Ford. Makai Imre)

Semmi, kivéve a szabadság hiánya, mert amikor rosszul mennek a dolgok, csökkentik a fejadagot, a rabszolgahajcsárok egyre többet követelnek, a földről felszállni nem tudó dodók ismét zajosan követelik majd a szárnyukat, hogy aztán megint csak lemondjanak róla, amikor jobbra fordulnak a dolgok, és a dodótartók elnézőbbek és nagylelkűbbek lesznek. A fiatalok, akik most becsmélően vélekednek a demokráciáról, szabadságharcosok lesznek, amikor majd felnőnek. Az "Adjatok tévét és hamburgert, de tartsatok meg nyugodtan a szabadsággal járó felelősséget!" - kiáltás megváltozott körülmények között "Szabadság vagy halál!" - kiáltássá válhat. Egy ilyen forradalom kitörése részben azon erők közrejátszásának lesz köszönhető, amelyeket még a leghatalmasabb uralkodók sem tudnak irányítani, részben azon uralkodók tehetetlenségének, akik képtelenek eredményesen bevetni a tudománytól és technológiától a jövőendő tirannusnak adott gondolatmanipuláló eszközeit. Ha

azt vesszük, milyen keveset tudtak és milyen kevésbé hathatós eszközök birtokában voltak, az előző korok nagy inkvizítorai meglepően sokra jutottak. De utódaik, a jövő jól tájékozott, minden tekintetben tudományos alapokon dolgozó diktátorai kétségtelen még többre jutnak majd. A nagy inkvizítor szemrehányást tesz Krisztusnak, hogy felszólította az embereket, hogy legyenek szabadok, és elmondja Neki, hogy "mi végre befejeztük (a művet) a Te nevedben... három erőre alapítottuk: a csodára, a titokra és a tekintélyre." De e három erő önmagában még nem garantálja a diktatúra korlátlan ideig való fennmaradását. Szép új világ című mesében a diktátorok megtoldották e hármat a tudománnyal, és ezzel tekintélyüket rákényszeríthették az emberekre: manipulálták az embriók testét, a kisgyermek reflexeit, a gyermekek és felnőttek gondolkodását. Ahelyett, hogy csodákat emlegettek volna vagy titkokra céloztak volna, kábítószerrel lehetővé tették, hogy alattvalóik közvetlen megtapasztalják a titkot és a csodát, a pusztá hitet eksztatikus tudássá emelték. Régebben a diktátorok azért buktak meg, mert nem tudtak a népnek elég kenyeret, cirkuszi játékot, csodát és titkot nyújtani. És nem voltak egy valóban hatékony gondolatmanipuláló rendszer birtokában sem. A múlt szabadgondolkodói és forradalmárai gyakran a legájtatosabb, legigazhitűbb oktatásban részesültek. És ebben nincs semmi meglepő. Az igazhitű nevelők módszerei igencsak hatástalanok voltak régen és azok még most is. A tudományos diktátor uralma alatt az oktatás eredményes lesz: a felnövő férfiak és nők szeretni fogják szolgásgukat, és álmodni sem fognak arról, hogy valaha is lázadjanak. Nincs tehát egyetlen olyan ok sem, ami arra mutatna, hogy egy teljes mértékben tudományos diktatúrát valaha is meg lehetne buktatni.

Némi szabadság azért még maradt a földön. Igaz, hogy sok fiatal semmire sem becsüli a szabadságot. De néhányan még hiszünk abban, hogy szabadság nélkül nem teljesezhet ki az ember, ennél fogva a szabadság mindennél fontosabb. Lehet, hogy a szabadságot most fenyegető erők túl hatalmasok ahhoz, hogy sokáig ellenálljunk nekik. De akkor is kötelességünk, hogy erőnket megfeszítve szembeszálljunk velük.